ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΡΙΟ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ
ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2015

Μελέτες (Studies) / 37

Κρίση, απορρύθμιση και πολιτική λιτότητας υπό το πρίσμα της θεώρησης του Καρλ Πολάνυι

ΜΑΡΙΑ ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΥ

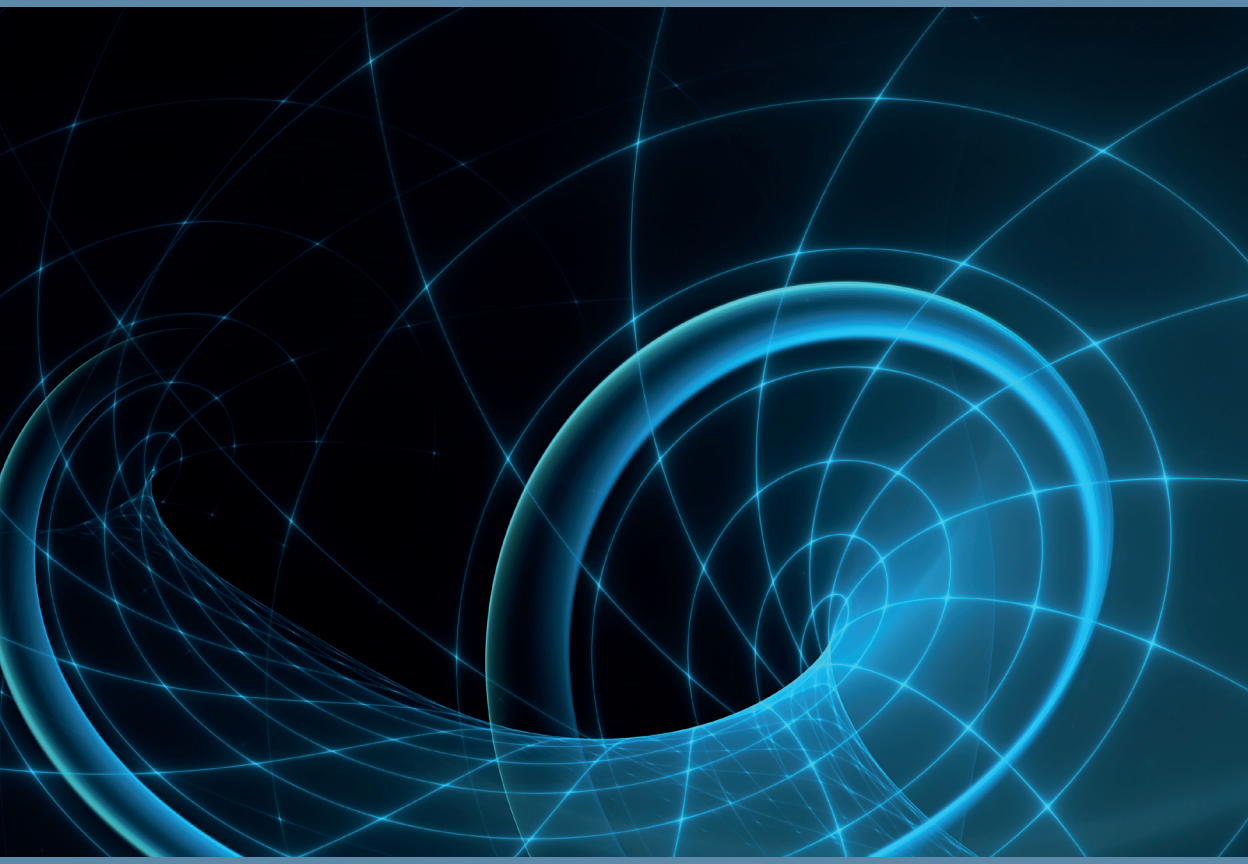

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ ΜΑΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Κρίση, απορρύθμιση και πολιτική λιτότητας υπό το πρίσμα της θεώρησης του Καρλ Πολάνυι

Κρίση, απορρύθμιση και πολιτική λιτότητας υπό το πρίσμα της θεώρησης του Καρλ Πολάνυι

Μαρία Μαρκαντωνάτου

Οκτώβριος 2015

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ

Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων

Εμμανουήλ Μπενάκη 71Α
106 81, Αθήνα
Τηλ. +30 2103327779
Fax +30 2103327770
www.ineobservatory.gr

Οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν κείμενο
είναι της συγγραφέα και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη
τις θέσεις της ΓΣΕΕ.

Επιμέλεια εξωφύλλου: Βάσω Αβραμοπούλου

Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Στέλλα Ζούπα

Φωτογραφία εξωφύλλου: www.shutterstock.com

Ηλεκτρονική σελιδοποίηση: Μάρθα Δελτούζου

Εκτύπωση – Παραγωγή: ΚΑΜΠΥΛΗ ΑΕΒΕ

© ΙΝΕ ΓΣΕΕ
ISBN: 978-960-9571-71-5

Η παρούσα έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και το Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού» 2007-2013.

Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων

Το Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ αποτελεί έναν χώρο έρευνας και δράσης που απευθύνεται στους εργαζομένους, στην ακαδημαϊκή κοινότητα, στους φορείς χάραξης πολιτικής και στο σύνολο των πολιτών. Στόχος του είναι να προσφέρει επιστημονικά τεκμηριωμένες αναλύσεις για μια σειρά κοινωνικών και οικονομικών ζητημάτων που βρίσκονται στο επίκεντρο της τρέχουσας συγκυρίας και που έχουν άμεση σχέση με τα συμφέροντα του κόσμου της εργασίας. Το Παρατηρητήριο είναι σημείο συνάντησης και δημιουργικού διαλόγου πληθώρας ερευνητών, με απώτερο στόχο την ανάδειξη διαστάσεων των σύγχρονων οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων που έχουν ιδιαίτερη αξία για την οπτική των εργαζομένων και των συνδικάτων. Παράλληλα, η ερευνητική του δραστηριότητα εντάσσεται σε μια ευρύτερη προσπάθεια καταγραφής πολιτικών που δύνανται να συνεισφέρουν με ουσιαστικό τρόπο στην επίλυση των σημαντικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει στην τρέχουσα περίοδο ο κόσμος της εργασίας.

Η δραστηριότητα του Παρατηρητηρίου επικεντρώνεται σε τρεις βασικούς τομείς: α) στην οικονομία και την ανάπτυξη, β) στο κοινωνικό κράτος και το μέλλον της εργασίας και γ) στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού σε περιβάλλον δημοκρατίας και ισότητας. Ο πρώτος τομέας αφορά τα αίτια και τις επιπτώσεις της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, τις σύγχρονες προκλήσεις που έχει να αντιμετωπίσει ο δημόσιος τομέας και η δημοσιονομική πολιτική στην Ελλάδα, καθώς και τις αλλαγές που είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθούν στο αναπτυξιακό πρότυπο της χώρας. Ο δεύτερος τομέας αναφέρεται στην ασκούμενη κοινωνική πολιτική, στα ζητήματα της φτώχειας και των ανισοτήτων, στις εργασιακές σχέσεις και στο θεσμικό πλαίσιο των αγορών εργασίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει στην ανάλυση της τρέχουσας συγκυρίας και στην αποδόμηση που επιχειρείται σε μια

σειρά δικαιωμάτων και κατακτήσεων των εργαζομένων. Τέλος, ο τρίτος τομέας επικεντρώνεται σε θέματα που αφορούν την εκπαίδευση και την κατάρτιση των εργαζομένων, τις ποιοτικές και ποσοτικές διαστάσεις της ανεργίας, τον κοινωνικό αποκλεισμό και το ρατσισμό που βιώνει σημαντική μερίδα των εργαζομένων και των ανέργων στη χώρα.

Είναι προφανές ότι οι τρεις προαναφερθέντες τομείς έχουν επικαλύψεις μεταξύ τους. Μέσα από τα κείμενά του το Παρατηρητήριο επιδιώκει να αναδείξει αυτές τις επικαλύψεις και να φέρει στην επιφάνεια τα οφέλη που μπορεί να προκύψουν από την πολύπλευρη ανάλυση των σύγχρονων οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων. Στο πλαίσιο της προσπάθειας που επιχειρείται, θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική η κατάθεση παρατηρήσεων, προτάσεων αλλά και εναλλακτικών προσεγγίσεων από όσους και όσες επιθυμούν να συνεισφέρουν στην ερευνητική δραστηριότητα του Παρατηρητηρίου.

Γιάννης Παναγόπουλος
Πρόεδρος ΙΝΕ ΓΣΕΕ

Περιεχόμενα

1	Εισαγωγή	9
2	«Πλασματικά εμπορεύματα» και προστατευτισμός	15
3	Κανόνας του χρυσού και Ευρωζώνη	19
4	Ο χωρισμός οικονομικής και πολιτικής σφαίρας	27
5	Η έννοια της «διπλής κίνησης»	37
6	Η «διπλή κίνηση» στο πλαίσιο της κρίσης στην Ελλάδα	43
7	Σοσιαλιστικές δυνάμεις και πανικός στην αγορά	53
8	Φασισμός και οικονομική κρίση	59
9	Δημοκρατία και φιλελευθερισμός	63
10	Η «πολιτική της εκπλήρωσης»	67
11	Οι αποτυχίες διαχείρισης της κρίσης από το διεθνές σύστημα	73
12	Το «πλασματικό εμπόρευμα» εργασία στο νεοφιλελευθερισμό	79
13	Συμπεράσματα	85
Βιβλιογραφία		91

1. Εισαγωγή

Η νεοφιλελεύθερη πολιτική των τελευταίων δεκαετιών και ένα σύνολο στρατηγικών εντατικής απορρύθμισης των προστατευτικών της εργασίας θεσμών και συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας έχουν ανανεώσει το ενδιαφέρον για την κριτική στο φιλελευθερισμό και για το συνολικό έργο του Καρλ Πολάνυι (1886-1964), συγγραφέα, μεταξύ άλλων, του *Μεγάλου Μετασχηματισμού* (1944). Παρ' ότι η σχέση οικονομίας, κοινωνίας και πολιτικής βρίσκεται στον πυρήνα της κοινωνιολογικής μελέτης και ποικίλες κατευθύνσεις ή θεωρητικά ρεύματα έχουν διανοιχθεί με τα εργαλεία που παρείχαν οι Μαρξ, Βέμπερ και άλλοι, δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο για τη σχετικά αποσπασματική θεωρητική επεξεργασία του έργου του Πολάνυι. Η συνεισφορά του είχε παραμείνει ανεκμετάλλευτη κατά την ψυχροπολεμική περίοδο, στην οποία τα διακυβεύματα ήταν διαφορετικά από αυτά της μετασοβιετικής εποχής (Block, 2008: 38), ή κατά την κεϋνσιανή περίοδο, στην οποία η γενική κριτική στο φιλελευθερισμό, στον κανόνα του χρυσού και στις γενικότερες ιδεολογικές-φιλοσοφικές αφετηρίες του *laissez-faire* είχε δώσει τη θέση της στην κριτική του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού και του εθνικού μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας. Με τη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς των πρώην σοβιετικών χωρών της Ανατολικής Ευρώπης το έργο του Πολάνυι συζητείται εκ νέου (π.χ. Glasman, 1994), αλλά με την κρίση που ξέσπασε το 2008 στις ΗΠΑ και περαιτέρω στο πλαίσιο της Ευρωζώνης από το 2010 και μετά, το έργο αυτό εισέρχεται δραστικά στο προσκήνιο (Caporaso and Tarrow, 2009· Fraser, 2011· Streeck, 2011· Levien and Paret, 2012· Holmes, 2013, 2014· Woodruff, 2014· Burawoy, 2014).

Ως γνωστόν, η κρίση και η διαχείρισή της μέσω της εφαρμογής προγραμμάτων λιτότητας προκάλεσαν απότομη φτωχοποίηση, ανεργία, κορύφωση της εργασιακής ανασφάλειας, επιδείνωση ή ανακύκλωση της ύφεσης, ευρεία κοινωνική δυσαρέσκεια και αναταραχή, καθώς και πολιτικές ανακατατάξεις, πρωτίστως στην Ελλάδα, αλλά και αλλού. Το βελησνεκές και οι δραματικές κοινωνικοοικονομικές

συνέπειες των εξελίξεων έκαναν αρκετούς να συγκρίνουν την κατάσταση με την περίοδο του μεσοπολέμου, θεωρώντας την τρέχουσα κρίση ως την πιο σοβαρή μετά από αυτή της δεκαετίας του 1930 (Crafts, 2014) ή ως μια που τείνει σε ένα παρόμοιο αδιέξοδο (Woodruff, 2014). Για την Ευρωζώνη, η κατάσταση μετά το 2010 ήγειρε φόβους για «διολίσθηση σε μια στιγμή ανάλογη της δεκαετίας του 1930», όπως το έθεσε η Λαγκάρντ, δηλαδή μια στιγμή «που η εμπιστοσύνη και η συνεργασία θα κατέρρεαν, οι χώρες θα στρέφονταν προς το εσωτερικό τους» και «που τελικά θα οδηγούσε σε ένα φαύλο κύκλο, καταπίνοντας ολόκληρο τον κόσμο».[1]

Ως μελετητής των *modi operandi* του φιλελεύθερου συστήματος σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, που ενσωμάτωνε στην ανάλυσή του τις κοινωνικές σχέσεις και τις αντιστάσεις στον επεκτατισμό της αγοράς, με ιστορικό υπόβαθρο την οικονομική κρίση του 1930 και δύο παγκόσμιους πολέμους, ο Πολάνυι παρέχει ένα σώμα γνώσης ιδιαίτερα χρήσιμο για την ανάλυση της τρέχουσας κρίσης. Παρ' ότι οι συγκρίσεις διαφορετικών ιστορικών περιόδων ή κρίσεων συναντούν σημαντικούς και συχνά ανυπέρβλητους επιστημολογικούς και μεθοδολογικούς περιορισμούς, μια σειρά επιμέρους ζητήματα που έθεσε ο Πολάνυι γίνονται σήμερα ιδιαίτερα επίκαιρα. Μπορούν να χρησιμεύσουν ως κατευθυντήριες γραμμές στη συζήτηση για την τρέχουσα κρίση και να επιτρέψουν μια ανάγνωσή της που διαφοροποιείται τόσο από τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη περί υπερχρεωμένων, ελλειμματικών χωρών οι οποίες δεν έχουν άλλη επιλογή από τη λιτότητα, όσο και από κουλτουραλιστικές ή μοραλιστικές εξηγήσεις της κρίσης περί Ελλάδας ως ειδικής περίπτωσης μιας οικονομικής και πολιτικής παθογένειας επαρκούς να εξηγήσει τις εξελίξεις μετά το 2010.

Σε αυτό το πλαίσιο, στόχος της παρούσας μελέτης είναι η συζήτηση της κρίσης στην Ελλάδα, των εφαρμοζόμενων πολιτικών λιτότητας και των κοινωνικών τους συνεπειών, με άξονα τη θεώρηση του Πολάνυι, όπως αυτή προκύπτει κυρίως από τον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*, όπου αναλύονται ιδέες που ο ίδιος επεξεργαζόταν σε διάφορα κείμενά του από τις αρχές της δεκαετίας του 1930. Συγκεκριμένα, ενδιαφέρουν οι αναλύσεις του: α) για τον κανόνα του χρυσού ως έκφραση των προτεραιοτήτων του φιλελευθερισμού της αγοράς στο διεθνές

1. BBC News (2012). "IMF's Christine Lagarde warns of '1930s moment'", 27.01.2012 (http://www.bbc.co.uk/news/business-16689211).

επίπεδο, β) για την ενδογενή στο φιλελευθερισμό τάση χωρισμού οικονομικής και πολιτικής σφαίρας με σοβαρές συνέπειες για την κοινωνία, γ) για τις κοινωνικές αντιστάσεις ως άμυνα απέναντι στη φιλελευθεροποίηση της αγοράς («διπλή κίνηση») και δ) για το φασισμό ως πολιτική διέξοδο για τη διάσωση του καπιταλισμού σε συνθήκες κρίσης.

Οι αναλύσεις αυτές δεν είναι μεταξύ τους ασύνδετες, αλλά συντείνουν στο βασικό επιχείρημα του Πολάνυι, που σε αδρές γραμμές είναι ότι ο φασισμός αποτέλεσε εγχείρημα άρσης του αδιεξόδου που δημιούργησαν οι οικονομικές κρίσεις και οι κοινωνικές τους συνέπειες στο πλαίσιο του διεθνούς φιλελευθερισμού και του κανόνα του χρυσού. Σε αντίθεση με απόψεις όπως του Hayek (1976: 101) ότι η Μεγάλη Ύφεση, «που οδήγησε στην αναβίωση του μαρξισμού (ο οποίος αλλιώς θα ήταν νεκρός), οφειλόταν αποκλειστικά στην κακοδιαχείριση του χρήματος από τις κυβερνήσεις πριν και μετά την κρίση του 1929», ο Πολάνυι θεωρούσε τις κρίσεις συμφυείς με την ίδια τη λογική και τους τρόπους λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς. Έβλεπε επίσης αυτό που χαρακτήριζε ως «φασιστική λύση», δηλαδή την τάση προς ή και την πραγματική κατάργηση της δημοκρατίας, όχι στενά ιστορικά, ως τη συνδεδεμένη με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πολιτική της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Ιαπωνίας, αλλά ως ενδογενές στοιχείο και παρεπόμενο του φιλελευθερισμού της αγοράς.

Δεν χρειάζεται να ανατρέξει κανείς σε επεξεργασίες αυτής της θέσης του Πολάνυι, που φτάνουν στο σημείο να κάνουν λόγο για «παγκόσμιο φασισμό με βιοπολιτική βάση» στο πλαίσιο του σύγχρονου νεοφιλελευθερισμού (Patel and Michael, 2004: 239), για να αντιληφθεί τη σημασία της θεώρησής του. Στην Ελλάδα μετά το 2010 παρατηρείται ήδη μια τάση συρρίκνωσης της δημοκρατίας, με την έννοια όχι απλώς της εκλογικής διαδικασίας, αλλά της δημοκρατίας ως δυνατότητας πραγματικού επηρεασμού της πολιτικής και πεδίου σύγκρουσης διαφορετικών κοινωνικών συμφερόντων (Brangsch, 2012). Στη διάρκεια της κρίσης, μια σειρά από δημοκρατικά εργαλεία αποδυναμώθηκαν εντατικά, με τις ίδιες τις εκλογές να ενοχοποιούνται πολλάκις ως βλαπτικές για την «εμπιστοσύνη των αγορών» ή την αξιοπιστία της χώρας και να προτείνεται συστηματικά η αποφυγή τους, και με την κοινή γνώμη να δέχεται με καινοφανή συχνότητα νουθεσίες ή και απειλές από εκπροσώπους των πιστωτών ως προς το πού θα έπρεπε να στραφεί εκλογικά. Βιώθηκε επίσης η ακύρωση για λόγους, ανάμεσα σε άλλα, εφησυχασμού των αγορών ενός εξαγγελθέντος δημοψηφίσματος και η

επιβολή μιας «τεχνοκρατικής κυβέρνησης» με πτώση της τότε κυβέρνησης. Αλλά και το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος στις 05.07.2015 δεν λειτούργησε ή δεν αφέθηκε να λειτουργήσει έτσι ώστε να προωθηθεί αλλαγή πλεύσης στην κυρίαρχη οικονομική πολιτική. Το σημαντικότερο ενδεχομένως σύμπτωμα της εξασθένησης της δημοκρατίας είναι ότι από το 2010 ως το 2015 κόμματα από όλο το ιδεολογικό φάσμα, παρά τις επιμέρους διαφωνίες, πολιτικά προγράμματα, επιδιώξεις ή μεθόδους διαπραγμάτευσης με τους πιστωτές, προσχώρησαν εξίσου στη λογική και την πολιτική των μνημονιακών συμφωνιών με άξονα τη λιτότητα, την αποδυνάμωση προστατευτικών της εργασίας νομοθεσιών, τη μείωση δημόσιων δαπανών, την αύξηση της φορολογίας για τους οικονομικά ασθενεστέρους και τις ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων πόρων και περιουσίας.

Κεντρική στο έργο του Πολάνυι είναι η ένταση που διαπιστώνει ανάμεσα σε φιλελεύθερη οικονομία και δημοκρατία, η οποία κλιμακώνεται σε συνθήκες κρίσης, και στη δεκαετία του 1930 οδηγεί στο φασισμό. Δεν μπορεί βέβαια να προβλεφθεί πού θα οδηγήσει η αντίστοιχη ένταση στις σημερινές συγκυρίες ή ειδικά στην ελληνική περίπτωση. Η θεώρηση του Πολάνυι δείχνει όμως τα όρια και τις συνέπειες της προσήλωσης σε πολιτικές δημοσιονομικής πειθαρχίας και νομισματικής σταθερότητας με στόχο την προώθηση του διεθνούς φιλελευθερισμού, αλλά και της με κάθε κόστος αφοσίωσης στην ιδέα της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς σε βάρος των θεσμών της εργασίας, της κοινωνικής προστασίας και της δημοκρατίας.

Προτού συζητηθούν αναλυτικότερα τα στοιχεία που θίχτηκαν στην εδώ εισαγωγή (Ενότητα 1), επισκοπούνται μερικές από τις βασικές θέσεις του Πολάνυι. Συγκεκριμένα, στην Ενότητα 2 παρουσιάζεται μια θεμελιώδης στην ανάλυσή του έννοια και θεωρητική αφετηρία, αυτή περί «πλασματικών εμπορευμάτων» (εργασία, γη και χρήμα) και συζητείται πώς η εμπορευματοποίηση των τριών αυτών στοιχείων δημιούργησε διαφορετικές μορφές κοινωνικού προστατευτισμού στα πεδία αυτά. Στην Ενότητα 3 επισκοπούνται οι περιγραφές και οι αναλύσεις του Πολάνυι για τους τρόπους λειτουργίας, τις συνέπειες και τις ανεπάρκειες του κανόνα του χρυσού και περαιτέρω συγκρίνεται αυτός με τον σημερινό τρόπο λειτουργίας της Ευρωζώνης. Στην Ενότητα 4 συζητείται η θέση του Πολάνυι ότι σύμφυτη με το φιλελεύθερο σύστημα είναι μια τάση «χωρισμού οικονομικής και πολιτικής σφαίρας», όπως τη χαρακτηρίζει, και εξετάζεται η θέση αυτή στο πλαίσιο της τρέχουσας κρίσης στην Ευρωζώνη και την Ελλάδα μετά το 2010. Στην

Ενότητα 5 παρουσιάζεται η έννοια της «διπλής κίνησης», με την οποία ο Πολάνυι περιγράφει τις κοινωνικές αντιστάσεις και άμυνες απέναντι σε εγχειρήματα επεκτατισμού της αγοράς και επιβεβλημένης φιλελευθεροποίησης και τίθενται θέματα από τη σχετική βιβλιογραφία. Στην Ενότητα 6 η έννοια αυτή χρησιμοποιείται ιδεατοτυπικά για την ελληνική περίπτωση. Στην Ενότητα 7 εξετάζονται παρατηρήσεις του Πολάνυι σχετικά με το πώς οικονομικοί φόβοι και πανικός στην αγορά συνδέονταν με σοσιαλιστικές δυνάμεις και κόμματα, ανεξάρτητα από τις προθέσεις των κομμάτων αυτών, και πώς η προκληθείσα κρίση έδωσε ώθηση στις δυνάμεις του φασισμού. Η σύνδεση του Πολάνυι μεταξύ φιλελευθερισμού, οικονομικής κρίσης και φασισμού συζητείται περαιτέρω στην Ενότητα 8. Η Ενότητα 9 εστιάζει σε μεταδημοκρατικές όψεις και συνέπειες της κρίσης με αναφορά σε σχεδιασμούς για το μέλλον της Ευρωζώνης από επίσημους φορείς. Οι Ενότητες 10 και 11 ασχολούνται με επιμέρους θέσεις του Πολάνυι, π.χ. σχετικά με την άνθηση αυταρκειακών θεωρήσεων στη δεκαετία του 1930, τις αιτίες της κρίσης, ειδικά στην περίπτωση της Γερμανίας, τη στάση της Κοινωνίας των Εθνών και τη Συνθήκη των Βερσαλλιών, και τα ζητήματα διαγραφής χρέους. Η Ενότητα 12 αναφέρεται στις εξελίξεις γύρω από την εργασία μετά την κρίση του 1970, οι οποίες δεν επιβεβαιώνουν τις προβλέψεις του Πολάνυι στην περίοδο μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στην Ενότητα 13 συνοψίζονται ορισμένες κριτικές στον Πολάνυι και ακολουθούν οι συμπερασματικές παρατηρήσεις.

2. «Πλασματικά εμπορεύματα» και προστατευτισμός

Ο Πολάνυι (2001: 196) ορίζει την οικονομία της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς ως μια που, σε αντίθεση με προκαπιταλιστικές μορφές, έχει εμπορευματοποιήσει τα στοιχεία της εργασίας, της γης και του χρήματος, δημιουργώντας αλληλεξαρτώμενες αγορές γι' αυτά τα «πλασματικά εμπορεύματα», όπως τα ονομάζει[2], ώστε αυτά να αποκτούν μια χωροχρονικά καθορισμένη τιμή στην αγορά: την πρόσοδο για τη γη, το μισθό για την εργασία και τον τόκο για το χρήμα. Βασική του θέση είναι, με αυτή την αφετηρία, ότι αυτό που ανακόπτει τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς είναι οι κοινωνικές αντιστάσεις που η ίδια αυτή η οικονομία γεννά, λόγω της εσωτερικής λογικής της και της τάσης της να επεκτείνεται, να υφαρπάζει και να απαλλοτριώνει διαρκώς νέους χώρους και κοινωνικά πεδία. Αυτές οι κοινωνικές αντιστάσεις εκδηλώνονται από τις απαρχές του φιλελευθερισμού του 19ου αιώνα ως απάντηση και άμυνα στην εμπορευματοποίηση εργασίας, γης και χρήματος. Αυτή τη διαδικασία της ενεργοποίησης των κοινωνικών αντιστάσεων ονομάζει ο Πολάνυι (2001: 131) «διπλή κίνηση», δηλαδή τη «δράση δύο οργανωτικών αρχών στην κοινωνία, που η καθεμία τους έχει τους ιδιαίτερους θεσμικούς στόχους, τη στήριξη συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και τις μεθόδους της». Η μια έγκειτο στην αρχή του οικονομικού φιλελευθερισμού, που

2. «[Εργασία, γη και χρήμα] δεν αποτελούν εμπορεύματα, σύμφωνα με τον εμπειρικό ορισμό του εμπορεύματος. Η εργασία […] δεν παράγεται για πώληση αλλά για εντελώς διαφορετικούς λόγους, και δεν μπορεί να διαχωριστεί από την ανθρώπινη ζωή, να "αποθηκευθεί" ή να μετακινηθεί. Γη, άλλωστε, είναι ένα άλλο όνομα της Φύσης, που δεν παράγεται από τον άνθρωπο. Τέλος, το χρήμα αποτελεί απλώς ένα τεκμήριο αγοραστικής δύναμης που, κατά κανόνα, δεν παράγεται αλλά δημιουργείται με τον μηχανισμό της ιδιωτικής και της δημόσιας Πίστης. Κανένα απ' αυτά δεν παράγεται για πώληση. Η απόδοση της ιδιότητας του εμπορεύματος στην εργασία, τη γη και το χρήμα είναι ολότελα πλασματική» (Πολάνυι, 2001: 73). Βλ. επίσης Jessop (2007: 118).

υποστηριζόταν από επιχειρηματικά στρώματα και συμφέροντα και αποσκοπούσε στην εδραίωση μιας αυτορρυθμιζόμενης αγοράς, και η άλλη στην κοινωνική προστασία που επιδίωκαν θιγόμενοι από την αγορά και αποσκοπούσε στη διατήρηση του ανθρώπου, της κοινωνίας και της φύσης (Πολάνυι, 2001:131).

Αποτέλεσμα των αντιστάσεων ήταν κατά τον ίδιο η δημιουργία ενός προστατευτικού κινήματος για κάθε στοιχείο, που στόχο του είχε να προφυλάξει τις κοινωνίες από τις ολέθριες συνέπειες της ελεύθερης αγοράς. Για παράδειγμα, απέναντι στην εμπορευματοποίηση της εργασίας θεσπίστηκε η εργοστασιακή και η κοινωνική νομοθεσία. Για τη γη θεσπίστηκε, ανάμεσα σε άλλα, η πολιτική δασμών στα αγροτικά προϊόντα και για το χρήμα οι νομισματικές παρεμβάσεις μέσα από το κεντρικό τραπεζικό σύστημα και το κράτος. Από τα τρία «πλασματικά εμπορεύματα», η εργασία έχει βαρύνουσα θέση στην ανάλυσή του, και πράγματι, όπως σημειώνει ο Glasman (1994: 64), «απορροφά την προσοχή του Πολάνυι ως το θεμελιώδες στοιχείο της κοινωνικής οργάνωσης». Αν η «εργασία είναι απλώς ένα ακόμη όνομα για μια ανθρώπινη δραστηριότητα που ταυτίζεται με την ίδια τη ζωή» (Πολάνυι, 2001: 73), τότε αυτή γίνεται συγκροτητική της κοινωνίας, αφού μοιραία όλοι οι θεσμοί διαμεσολαβούνται από αυτή, ενώ τόσο η αναπαραγωγή όσο και ο μετασχηματισμός της κοινωνίας τελεσφορούν μέσα από αυτήν. Θέση του είναι, άρα, ότι είναι οι σύμφυτοι με την εργασία ή στηρικτικοί αυτής θεσμοί που πρέπει να προστατευθούν, αν πρόκειται να αναπαραχθεί η κοινωνία, ή να αλλάξουν, αν αυτή πρόκειται να μετασχηματιστεί. Αυτό είναι το ζητούμενο της κοινωνικής αναπαραγωγής, αλλά επίσης και «το κεντρικό δίλημμα κάθε μετάβασης προς την τάξη πραγμάτων της αγοράς» (Glasman, 1994: 65).

Στο κέντρο του μετασχηματισμού που λαμβάνει χώρα στην Ελλάδα από το 2010 βρίσκεται η εργασία, ενώ τα άνευ προηγουμένου ποσοστά των ανέργων δεν αφορούν μόνο αυτούς και την εγχώρια αγορά εργασίας, αλλά ασκούν μια γενικευμένη πίεση. Το ρόλο της ανεργίας συζητούσε ο Πολάνυι (2001: 204) και περιέγραφε πως, όταν ισχυρές οικονομίες πλήττονταν από την ανεργία, επιδίδονταν σε ανταγωνισμούς για ξένες αγορές, ζώνες επιρροής κτλ., ενώ στην περίπτωση μιας λιγότερο ανεπτυγμένης χώρας «[η ανεργία] είχε συχνά δεινές επιπτώσεις στη διεθνή της θέση. Το status της κατέρρεε, τα δικαιώματά της παραμερίζονταν, οι εθνικές της φιλοδοξίες ματαιώνονταν και συχνά της επιβαλλόταν διεθνής έλεγχος». Αυτή η εικόνα θυμίζει την Ελλάδα της κρίσης, όπου δανεισμός και όροι

δανεισμού, αγορά εργασίας, ανεργία και διεθνής έλεγχος συμπλέκονται στην περιδίνηση της κρίσης.

Παρ' ότι η εργασία (και η ανεργία) είναι κομβικές στη θεώρησή του, ωστόσο για τον Πολάνυι το «πλασματικό εμπόρευμα» χρήμα είναι εκείνο με τις περισσότερες ιδιαιτερότητες, των οποίων ήταν εξάλλου εμβριθής αναλυτής. Ο προστατευτισμός του χρήματος ήταν λιγότερο ορατός σε σχέση με αυτόν της εργασίας και της γης και οι λειτουργίες του νομισματικού συστήματος ήταν πιο σύνθετες. Το νομισματικό σύστημα είχε ενοποιητικό ρόλο θέτοντας διαφορετικά ή συγκρουόμενα συμφέροντα κάτω από την ιδέα της συλλογικής οντότητας του «έθνους» και διεισδύοντας στις καθημερινές συναλλαγές και στον προγραμματισμό των ανθρώπων, και πιο εντατικά σε περιπτώσεις οικονομικής ή νομισματικής αστάθειας, που έκαναν πιο καίριες τις παρεμβάσεις από την πλευρά της τράπεζας, π.χ. σχετικά με τη χάραξη πληθωριστικής ή αποπληθωριστικής πολιτικής (Πολάνυι, 2001: 188).

Το χρήμα και οι πολιτικές του χρήματος είναι συνεπώς στο σχήμα του Πολάνυι καθοριστικής σημασίας, αφού η κρίση στο πεδίο αυτό συμπαρασύρει ταχέως στη δίνη της όλα τα υπόλοιπα πεδία. Η κατάρρευση του κανόνα του χρυσού στη δεκαετία του 1930 είχε συνέπειες πολύ πιο δαιδαλώδεις και ηχηρές από ό,τι αν κατέρρεαν οι προστατευτικοί θεσμοί της εργασίας και της γης, σημείωνε ο Πολάνυι (2001: 195): «ούτε στην περίπτωση της γης ούτε της εργασίας επήλθε ρήξη στο μηχανισμό της αγοράς, αντίστοιχη με αυτήν που σημειώθηκε στο χώρο του χρήματος». Ως αναλυτής της νομισματικής πολιτικής, παρατηρούσε στην περίοδο του μεσοπολέμου πως το «πλασματικό εμπόρευμα» χρήμα καθόριζε, επισκίαζε και επιβαλλόταν στα άλλα πλασματικά εμπορεύματα, και σε συνθήκες κρίσης ωθούσε στην αποσύνθεσή τους. Οι εξελίξεις μετά το 2008 επιβεβαίωσαν την παρατήρηση του Πολάνυι. Πρόκειται για περίοδο στην οποία κυριάρχησαν οι διασώσεις τραπεζών είτε άμεσα είτε έμμεσα μέσω της χρηματοδότησης κρατών, καθώς και οι περικοπές δημόσιων και προνοιακών δαπανών. Ειδικά στην Ευρωζώνη, αυτές οι διασώσεις συμβάδισαν με τη δημιουργία ενός κανονιστικού πλαισίου δημοσιονομικής πειθαρχίας, το οποίο θα συζητηθεί παρακάτω.

Στην ανάλυση του Πολάνυι απεικονίζονται οι πολιτικές πιέσεις και οι κοινωνικοί κατακερματισμοί υπό τον κανόνα του χρυσού και παρέχεται μια ιστορική αναλογία με τη σύγχρονη πολιτική οικονομία της Ευρωζώνης (Holmes, 2014: 583). Ο τρόπος λειτουργίας του κανόνα του χρυσού ήταν κεντρικό ζήτημα στη

συνολική του ανάλυση για την οικονομική κρίση στη δεκαετία του 1930 και δεν ήταν απλώς τεχνικός, αλλά αντανακλούσε, όπως υποστήριζε ο Πολάνυι, μια προσπάθεια υποβιβασμού της δημοκρατίας και της κοινωνίας υπέρ των αναγκών της παγκόσμιας οικονομίας. Επίσης, για τον Πολάνυι, όπως συζητείται παρακάτω, η κατάρρευση του κανόνα του χρυσού δεν ήταν απλώς προϊόν επιμέρους λανθασμένων πολιτικών επιλογών ή συγκυριακό φαινόμενο του οικονομικού κύκλου, αλλά προϊόν της ίδιας της ιδέας της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς και του επιδιωκόμενου στόχου των φιλελεύθερων υποστηρικτών της για πειθαρχία στο σύστημα αυτό.

3. Κανόνας του χρυσού και Ευρωζώνη

> «Η αποκατάσταση της νομισματικής σταθερότητας δεν έθετε όρια στις θυσίες που απαιτούσε: οι στερήσεις των ανέργων που έχασαν τη δουλειά τους εξαιτίας του αντιπληθωρισμού, η εξαθλίωση των δημοσίων υπαλλήλων που απολύθηκαν χωρίς οίκτο, η απεμπόληση κυριαρχικών δικαιωμάτων και η στέρηση συνταγματικά κατοχυρωμένων ελευθεριών θεωρήθηκαν αναγκαίο αντίτιμο για την επίτευξη υγιών προϋπολογισμών και νομισμάτων, των θεωρητικών *a priori* του οικονομικού φιλελευθερισμού» (Πολάνυι, 2001: 140).

Στο παραπάνω απόσπασμα, που θυμίζει τις συνθήκες στην Ελλάδα μετά το 2010, ο Πολάνυι περιγράφει την κατάσταση στη «συντηρητική δεκαετία του 1920», όπως την ονόμαζε. Παρ' ότι ο Μεγάλος Πόλεμος είχε αφήσει τις οικονομίες κατεστραμμένες, οι κυβερνήσεις προσπαθούσαν να αποκαταστήσουν τον κανόνα του χρυσού. Οι προσπάθειες αυτές εν μέσω ύφεσης είχαν αναδειχθεί στο πιο επείγον ζήτημα και προκαλούσαν διαρκώς αναταράξεις και πολιτικές εντάσεις, αλλά μέχρι την κατάρρευση του συστήματος στη δεκαετία του 1930 υλοποιούνταν με κάθε κόστος και παρά τις δραματικές κοινωνικές συνέπειες. Ανεργία, φτωχοποίηση, απολύσεις, πολιτική αστάθεια και εξασθένηση κυριαρχικών δικαιωμάτων ήταν μερικές από τις συνέπειες που ανέφερε. Ως «δήλωση πίστης» σε αυτό το πλαίσιο περιέγραφε ο Πολάνυι τις πολιτικές σταθεροποίησης του νομίσματος, ειδικά για τις αδύναμες οικονομίες, στις οποίες εξάλλου συμπεριλάμβανε και την Ελλάδα:

> «Πράγματι, η σπουδαιότητα του κανόνα του χρυσού για τη λειτουργία του διεθνούς οικονομικού συστήματος της εποχής υπήρξε το μοναδικό αξίωμα που μοιράζονταν άνθρωποι όλων των εθνικοτήτων [...]. Η σταθεροποίηση των σχεδόν κατεστραμμένων νομισμάτων της

> Αυστρίας, της Ουγγαρίας, της Βουλγαρίας, της Φιλανδίας και της Ελλάδας δεν αποτελούσε μόνο δήλωση πίστης αυτών των μικρών και αδύναμων χωρών, που κυριολεκτικά πείνασαν για να φτάσουν στις όχθες του χρυσού, αλλά υπέβαλλε σε δεινή δοκιμασία και τους ισχυρούς και πλούσιους πάτρωνές τους [...]» (Πολάνυι, 2001: 31).

Ο κανόνας του χρυσού, ένα σύστημα που συνδεόταν στενά με τη βρετανική ηγεμονική θέση στην παγκόσμια οικονομία, αποτέλεσε τη βάση του διεθνούς συστήματος συναλλαγών, προσφέροντας από τα μέσα του 19ου αιώνα ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο νομισματική σταθερότητα, ιδίως συγκριτικά με τη μετά το 1914 εποχή (Block, 1977: 6). Η εξέλιξη της παραγωγής με τη Βιομηχανική Επανάσταση γέννησε την ανάγκη και για ανάλογες πολιτικές χρήματος. Όπως περιγράφει ο Πολάνυι (2001: 189), τα χρυσά ή ασημένια νομίσματα που κυριαρχούσαν από το 17ο αιώνα ήταν εμπορεύματα με ελάχιστες διακυμάνσεις τιμών και ήταν άκαμπτα και στατικά για τις εσωτερικές συναλλαγές. Δημιουργήθηκαν ως εκ τούτου τα μεταλλικά νομίσματα μόνο ονομαστικής αξίας για να αντιμετωπιστεί η έλλειψη ρευστότητας, σε μια περίοδο αύξησης της παραγωγής, που ο αποπληθωρισμός θα έθετε σε κίνδυνο. Από την άλλη πλευρά, αυτά τα νομίσματα δεν μπορούσαν να εξυπηρετήσουν στις διεθνείς συναλλαγές, καθώς δεν είχαν ισχύ εκτός των συνόρων των κρατών. Συνεπώς, το μόνο που απέμενε με την αύξηση του εξωτερικού εμπορίου, το οποίο είχε ανάγκη από ένα σταθερό και έγκυρο νόμισμα, ήταν το μεταλλικό χρήμα. Αυτό ήταν το υπόβαθρο για την εδραίωση του κανόνα του χρυσού, ο οποίος έδινε στα εγχώρια νομίσματα αντίκρισμα σε χρυσό, καθιερώνοντας για τις συμμετέχουσες χώρες ένα σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών.

Καθώς την πρωτοκαθεδρία είχε το διεθνές εμπόριο παρά οι επιχειρηματικές δραστηριότητες που αφορούσαν το εσωτερικό της χώρας, ελλόχευε διαρκώς ο κίνδυνος του αποπληθωρισμού, επειδή το σκληρό νόμισμα προκαλούσε πτώση τιμών, που έκανε τους επιχειρηματίες να επιζητούν να μειώσουν το κόστος, συνήθως απολύοντας εργαζομένους και προκαλώντας ανεργία (Πολάνυι, 2001: 190). Αφού μεγαλύτερο πρόβλημα για τις επιχειρήσεις, ακόμα και από την απότομη πτώση των τιμών, ήταν ο χρόνος προσαρμογής τους στις νέες τιμές και τα σοκ ήταν αρκετά συχνά όσο ο κανόνας του χρυσού έπρεπε να διατηρηθεί (Πολάνυι, 2001: 188), η Κεντρική Τράπεζα προσπαθούσε να ισορροπήσει αυτό το πρόβλημα με διάφορους τρόπους, π.χ. με τα βραχυπρόθεσμα δάνεια και με τις

πιστωτικές διευκολύνσεις επιχειρούσε να διαμοιράσει το οικονομικό βάρος στη χώρα και ενίοτε το πετύχαινε. Αλλά, σε τελική ανάλυση, ο παγκόσμιος ανταγωνισμός του φιλελευθερισμού υπερνικούσε και έπληττε τις μεμονωμένες εθνικές επιχειρήσεις με λιγότερο εξαγωγικό χαρακτήρα, προκαλώντας ανεργία. Μολονότι, όπως συνόψιζε ο Πολάνυι (2001: 191), αυτό ήταν ένα από τα βασικότερα μειονεκτήματα του κανόνα του χρυσού, ζήτημα των τραπεζών δεν έπαυε να είναι η με κάθε τίμημα διατήρησή του, ακόμα και αν αυτό έκανε απαραίτητη τη συχνή κρατική παρέμβαση, στην οποία θεωρητικά αντιτίθεντο οι φιλελεύθεροι.[3]

Το αποτέλεσμα της υπερδιόγκωσης του τραπεζικού συστήματος, συνδυαστικά με τις πολιτικές σκληρού νομίσματος, ήταν ο ηγεμονικός ρόλος της τράπεζας, ακόμα και συγκριτικά με άλλους οικονομικούς παράγοντες. «Αν η εμπορική τάξη ήταν ο πρωταγωνιστής της οικονομίας της αγοράς, ο τραπεζίτης ήταν ο γεννημένος ηγέτης της», έγραφε πάνω σε αυτό ο Πολάνυι (2001: 194). Η σχέση χρηματοπιστωτικής και πραγματικής οικονομίας ήταν στενή, παρέχοντας η πρώτη στη δεύτερη τη βάση για σταθερές συναλλαγές, που αποτελούσαν προϋπόθεση για τη συνέχιση της παγκόσμιας οικονομίας. Παρ' ότι μάλιστα το εμπόριο είχε συρρικνωθεί ραγδαία στη δεκαετία του 1930, η υπερθέρμανση της τραπεζικής δραστηριότητας δεν ανεκόπη, αλλά αντίθετα επιταχύνθηκε η διεθνής διακίνηση κεφαλαίων μέσω δανεισμού. Το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο και η τάξη των τραπεζιτών προσπαθούσαν να συνεχίσουν την προηγούμενη δράση τους ακόμα και μετά την κρίση του 1929, κάτι που κατέστη αδύνατο με την κατάρρευση του κανόνα του χρυσού (Πολάνυι, 2001: 201).

Ήδη από τη δεκαετία του 1870 είχε αρχίσει να κλονίζεται η ως τότε διάχυτη πίστη στο ελεύθερο εμπόριο και την οικονομική αλληλεξάρτηση. Είχε ξεκινήσει μια περίοδος στην οποία, όπως αναλύει ο Πολάνυι (2001: 194), συνδυαζόταν αντιφατικά η πίστη στον κανόνα του χρυσού με τον προστατευτισμό, τα ισχυροποιημένα εθνικά νομίσματα και την άνοδο του εθνικισμού. Η κατάρρευση αύ-

3. Όσο η διακύμανση των τιμών ήταν στο 2-3% η κατάσταση ήταν ελεγχόμενη, όταν όμως οι τιμές έπεφταν από 10 ως 30% γινόταν απαραίτητη η κρατική παρέμβαση: «Η διαχείριση των νομισμάτων απέκτησε ζωτική σημασία, επειδή κατέστησε σαφές ότι οι μέθοδοι του κεντρικού τραπεζικού συστήματος αποτελούσαν ζήτημα πολιτικής, δηλαδή κάτι για το οποίο έπρεπε να αποφασίζουν οι πολιτικοί. Πράγματι, η μεγάλη θεσμική σημασία του κεντρικού τραπεζικού συστήματος έγκειται στο ότι προσάρτησε τη χρηματική πολιτική στη σφαίρα της πολιτικής» (Πολάνυι, 2001: 193).

ξησε τη δυσαρέσκεια απέναντι στην οικονομική αλληλεξάρτηση, που στη βάση του κανόνα του χρυσού είχε δημιουργήσει μια σχάση ανάμεσα στη διεθνή φιλελεύθερη αγορά (ιδίως κεφαλαίου) και την εσωτερική κατάσταση των εθνικών οικονομιών, δίνοντας χώρο και νέα δυναμική στην πολιτική αμφισβήτηση της οικονομίας της αγοράς. Αυτή η αμφισβήτηση εκκινούσε από την καθοριζόμενη από τον κανόνα του χρυσού ανάγκη για δημοσιονομική πειθαρχία. Ήταν αντιλήψεις που κάθε άλλο παρά συμμερίζονταν τον ιδεαλισμό της ελεύθερης αγοράς και οι οποίες έφτασαν να πάρουν τη μορφή του απομονωτισμού και του αυταρχισμού: «[…] οι συγκρούσεις των τάξεων έτειναν να εστιάσουν στο ζήτημα της σύνδεσης με τον κανόνα του χρυσού και με την ανάγκη για ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς […], ζήτημα που διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στην ανάπτυξη του αντιδημοκρατικού κινήματος» (Πολάνυι, 2001: 193).

Το ζήτημα του νομίσματος και η παραμονή ή μη στην Ευρωζώνη έχει σήμερα διχάσει την κοινή γνώμη σε διάφορες χώρες, κατά τρόπο σχετικά συγκρίσιμο με αυτόν που περιγράφει παραπάνω ο Πολάνυι, με μια σειρά φορείς, αναλυτές, κόμματα κτλ. να επιχειρηματολογούν υπέρ ή κατά, π.χ., του πολυσυζητημένου Grexit, μιας ιδέας αδιανόητης πριν από μία πενταετία, με σειρά μελετών να διεξάγονται σχετικά με τα οφέλη ή μη της εξόδου από την Ευρωζώνη διαφόρων χωρών (π.χ. για την έξοδο ή μη της Πορτογαλίας [Louçã, 2012]) και με τη σχετική συζήτηση να παίρνει πολιτικό χαρακτήρα παντού. Στην οπτική του Πολάνυι, οι κοινωνικές συγκρούσεις γύρω από τον κανόνα του χρυσού αναδείκνυαν την αποτυχία του φιλελεύθερου συστήματος, από την οποία θα επωφελούνταν αυταρκειακές δυνάμεις: «Νέες κυρίαρχες αντιλήψεις εκτόπισαν τον κόσμο της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Προς μεγάλη έκπληξη των περισσότερων ανθρώπων της εποχής, υποφώσκουσες δυνάμεις χαρισματικής ηγεσίας και αυταρκειακού απομονωτισμού πέρασαν δυναμικά στο προσκήνιο και επέβαλλαν νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης» (Πολάνυι, 2001: 195).

Αν η περίοδος από τα μέσα του 19ου αιώνα ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποτελεί την πρώτη φάση αυτού που με σημερινούς όρους θα ονομαζόταν φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, η δεύτερη φάση της, μετά την κρίση της δεκαετίας του 1970, με την υπερεπέκταση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και την εντατική διεθνοποίηση του καπιταλισμού, φέρει παρόμοια γνωρίσματα, π.χ. την καταλυτική διαπλοκή των εθνικών κρατών κατά την εποχή του κανόνα του χρυσού με το διεθνές εμπορικο-χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο που ο Πολάνυι (2001:

15) ονόμαζε *haute finance*, τη διάβρωση της πολιτικής νομιμοποίησης και της εθνικής δημοκρατίας στις ασθενέστερες οικονομίες, τον κλονισμό της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς στο χρηματοπιστωτικό επίπεδο και μια σχάση ανάμεσα στην οικονομική και την κοινωνικοπολιτική διακυβέρνηση υπέρ των αυστηρών κανόνων της πρώτης (Holmes, 2013: 285).

Τα γνωρίσματα αυτά έγιναν πιο έντονα στην περίοδο μετά το 2008. Τηρουμένων των αναλογιών, η πρόσληψη του κανόνα του χρυσού ως πλαίσιο για την επέκταση του φιλελευθερισμού της αγοράς στο διεθνές επίπεδο που εξέφραζε ο Πολάνυι (2001: 9) ευσταθεί και για την Ευρωζώνη, η οποία δεν έχει άδικα χαρακτηριστεί «*de facto* κανόνας του χρυσού» (Streeck, 2015). Αν μια βασική διαφορά είναι πως ο κανόνας του χρυσού ήταν ένα διεθνές σύστημα ρύθμισης των συναλλαγματικών ισοτιμιών και η Ευρωζώνη ένας χώρος κοινού νομίσματος, μια βασική ομοιότητα είναι ότι, όπως στο πλαίσιο του κανόνα του χρυσού, έτσι και στην Ευρωζώνη, η ευημερία της πλατιάς κοινωνικής πλειοψηφίας δεν αποτελεί προτεραιότητα, όπως αποτελεί ο διεθνής φιλελευθερισμός.

Συζητώντας τις πιέσεις που η ΕΚΤ ασκούσε από την αρχή της κρίσης στην Ελλάδα, αλλά πιο εντατικά μετά τις εκλογές του 2015, η Pettifor (2015a) (αναφερόμενη στο επεισόδιο της απόφασης της ΕΚΤ τον Φεβρουάριο του 2015 να μη δέχεται ελληνικά ομόλογα ως εγγυήσεις) υποστηρίζει πως τέτοιες πολιτικές αντίκεινται στην ιδρυτική συνθήκη της ίδιας της ΕΕ, που ως στόχο είχε θέσει την ανάπτυξη, την εργασία και την αλληλεγγύη μεταξύ κρατών. Ακόμα και σε περιβάλλον αποπληθωρισμού, λιτότητας και πίεσης πάνω στην εργασία, κατισχύει, κατά την Pettifor, η προϋπάρχουσα από το Μάαστριχτ ιδέα ότι η Ευρωζώνη αποτελεί χώρο αυτορρυθμιζόμενων οικονομιών, στις οποίες η άσκηση οικονομικής πολιτικής με δημοκρατικό τρόπο είναι επιζήμια. Οι στόχοι είναι συγκρίσιμοι με αυτούς του κανόνα του χρυσού (νομισματική σταθερότητα, φιλελευθεροποίηση, επέκταση του κεφαλαίου, διατήρηση της εργασίας σε υποβαθμισμένο επίπεδο, υπεροχή οικονομικών αντί κοινωνικών προτεραιοτήτων κ.ά.). Συγκρίσιμες είναι και οι συνέπειες των συναφών πολιτικών, με την κοινωνία να πιέζεται από τη λιτότητα και να αναζητά τρόπους άμυνας απέναντι στις πολιτικές προώθησης του ευρωπαϊκού νεοφιλελευθερισμού:

> «Η σημερινή αρχιτεκτονική της Ευρωζώνης και οι σχετικές πολιτικές δεν διαφέρουν από τα "δεσμά" ή τον "κορσέ" που ήταν ο κανόνας του χρυσού. Είναι οι ίδιες πολιτικές όπως αυτές που το 1930 οδήγησαν σε

αφόρητη υποβάθμιση, φτώχεια και δυστυχία. Αυτές οι πολιτικές σήμερα απειλούν να απελευθερώσουν επικίνδυνες εντάσεις. Η κοινωνία –τοπικά, εθνικά και διεθνώς– επιχειρεί να προστατεύσει τον εαυτό της από την αγορά» (Pettifor, 2015a).

Οι διαφορές είναι βέβαια εξίσου σημαντικές. Όπως αναφέρει ο Crafts (2014: 719), στη σύγκριση που αναλαμβάνει μεταξύ κανόνα του χρυσού και Ευρωζώνης, προκειμένου να εξυπηρετηθεί το χρέος, όπως και σήμερα στην Ευρωζώνη, εφαρμόζονταν πολιτικές λιτότητας ή μέτρα βελτίωσης του ισοζυγίου πληρωμών. Όμως, στη δεκαετία του 1930 η ανάκαμψη επιδιωκόταν μέσω της υποτίμησης του νομίσματος συνδυαστικά με τη χρεοκοπία, με την έξοδο από τον κανόνα του χρυσού να είναι μεταδοτική και προστατευτικά μέτρα να λαμβάνονται κατά της ανεργίας, όταν η υιοθέτηση άλλων μακροοικονομικών πολιτικών ήταν ανέφικτη (Crafts, 2014). Αυτές οι οικονομικές μέθοδοι δεν είναι εφικτές στο πλαίσιο της Ευρωζώνης. Σε αντίθεση με το 1930, οπότε ο προστατευτισμός εφαρμοζόταν για τη διαφύλαξη της απασχόλησης και της ζήτησης, που θα αύξανε τις τιμές (Crafts, 2014), μετά την κρίση του 1970 άρχισε να ενοχοποιείται ως ιδιαίτερα βλαπτικός για την ανταγωνιστικότητα και την ελεύθερη αγορά (π.χ. από τους Buchanan and Wagner [2000]) και, στο πλαίσιο μιας ολοένα εντεινόμενης τεχνικοκρατικοποίησης της οικονομικής πολιτικής, να αποφεύγεται.

Επίσης, κύριο χαρακτηριστικό της εποχής του κανόνα του χρυσού, στην οποία εστίαζε ο Πολάνυι, ήταν η ανταγωνιστική συνύπαρξη διαφορετικών εθνικών νομισμάτων, η οποία επέτρεπε στις κυβερνήσεις έναν ορισμένο βαθμό ευελιξίας στην άσκηση οικονομικής πολιτικής μέσα από την πρόσβαση στις εθνικές κεντρικές τους τράπεζες (Seccareccia and Correa, 2013: 11), κάτι που όμως δεν συγκρίνεται με τον τρόπο λειτουργίας της Ευρωζώνης και της ΕΚΤ, ειδικά στα πρώτα χρόνια της κρίσης, όταν απουσίαζαν εργαλεία για την αντιμετώπιση χρεοκοπιών και κρίσεων. Με τον τρόπο που η Ευρωζώνη είναι ως τώρα δομημένη δεν υπάρχει κάποιου είδους πολιτική ενοποίηση που να επιτρέπει μεταβιβάσεις από τις πλεονασματικές στις ελλειμματικές χώρες χωρίς να προκαλέσει εκατέρωθεν δυσαρέσκεια (Streeck, 2015). Δεν υπάρχει επίσης τρόπος θεσμικής αμοιβαιοποίησης του ευρωπαϊκού χρέους ή βούληση για διαγραφή του χρέους μιας χώρας, χωρίς το φόβο ότι αντίστοιχες προσδοκίες θα δημιουργηθούν και αλλού (Irwin, 2015), ούτε και τέτοια σχέδια για το μέλλον της Ευρωζώνης από επίσημους φορείς (Begg, 2015). Συνεπώς, ο μόνος τρόπος που απομένει για τη διατήρηση της

Ευρωζώνης είναι η υποτίμηση και η πίεση της εργασίας μέσω της λιτότητας και της δημοσιονομικής πειθαρχίας, δημιουργώντας ένα ασφυκτικό κοινωνικό περιβάλλον, συγκρίσιμο με αυτό που δημιουργούσαν οι αποπληθωριστικές πολιτικές υπό τον κανόνα του χρυσού.

Για να στρεβλωθεί αυτή η πραγματικότητα, διάφορες ελίτ στη διάρκεια της κρίσης εργαλειοποίησαν αφηγήματα περί οικονομικά ασύδοτων χωρών της Ευρωζώνης. Πρόκειται για σύγχρονες εκδοχές των μοραλιστικών επιχειρημάτων του είδους που ο Πολάνυι αντέκρουε και στα οποία κατέφευγαν οι φιλελεύθεροι ήδη από το 19ο αιώνα για να εξηγήσουν τις αποτυχίες της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Παρ' ότι τα αφηγήματα αυτά προσπάθησαν να επιμερίσουν το πρόβλημα στις χώρες υπό επιτήρηση και ειδικά στην Ελλάδα, είναι σαφές ότι η διαχείριση της κρίσης με άξονα τη λιτότητα και τους μηχανισμούς τιμωρίας και σωφρονισμού δεν είναι βιώσιμη μακροπρόθεσμα και σημαίνει σοβαρό κίνδυνο για τα εναπομείναντα προνοιακά και εργασιακά δικαιώματα όχι μόνο για τις χώρες υπό επιτήρηση, αλλά δυνητικά για όλες τις χώρες της Ευρώπης (Busch et al., 2012: 27).

4. Ο χωρισμός οικονομικής και πολιτικής σφαίρας

Επιχειρώντας να εξαγάγει συμπεράσματα γύρω από τις τρέχουσες εξελίξεις στην Ευρωζώνη, ο Woodruff (2014: 6-7) αντλεί από τη θεώρηση του Πολάνυι σχετικά με το ρόλο του οικονομικού πανικού στη διακυβέρνηση και τη διαχείριση κρίσεων. Ξεκινώντας από διαπιστώσεις του Πολάνυι (2001: 219), όπως ότι «η χρηματαγορά κυβερνά διά μέσου του πανικού» ή περί κανόνα του χρυσού ως ειδικού υπόβαθρου για «τον κίνδυνο αποπληθωρισμού και ίσως θανάσιμης χρηματικής στενότητας, σε περίπτωση πανικού της αγοράς» (Πολάνυι, 2001: 136), ο Woodruff (2014: 6) ερμηνεύει αυτό που ονομάζει «συναίνεση Βρυξελλών-Φρανκφούρτης» (λιτότητα, χρηματοπιστωτική σταθερότητα, δημοσιονομική πειθαρχία, απορρυθμισμένες αγορές εργασίας κτλ.) ως μια σύγκρουση όπως αυτή που περιέγραφε ο Πολάνυι για το 1930, δηλαδή «μεταξύ κοινωνικής προστασίας και μέσω του πανικού επιβαλλόμενης δημοσιονομικής ορθοδοξίας».

Η επιλογή της λιτότητας, δεν ήταν κατά τον Woodruff (2014: 48) ζήτημα βούλησης των αγορών, αφού, π.χ., σε διάφορα επεισόδια της κρίσης μέχρι και οίκοι αξιολόγησης βαθμολογούσαν αρνητικά τις υπό επιτήρηση οικονομίες με το επιχείρημα ότι η υπερβολική λιτότητα θα οδηγούσε σε ανεξέλεγκτη καθίζηση της οικονομίας. Αντίθετα, σύμφωνα με τον ίδιο, η ανάλυση του Πολάνυι βοηθά να γίνουν σαφείς οι «πολιτικές ρίζες της χρήσης του οικονομικού πανικού ως εργαλείου για την εξάλειψη της δημοκρατικής επιλογής από την οικονομική πολιτική» (Woodruff, 2014: 49). Με την εργαλειοποίηση του πανικού στο στόχο της πειθαρχίας, η επιλογή της επιτηρούμενης λιτότητας δεν ήταν αναπόφευκτη (όπως, π.χ., κατά το δόγμα του «ΤΙΝΑ»), αλλά αποτελούσε καθαρά πολιτική επιλογή με το εξής αποτέλεσμα:

> «Πολιτικά, εκείνο που στην περίπτωση του Πολάνυι ήταν ο χωρισμός οικονομικής και πολιτικής εξουσίας έγινε στην περίπτωση της Ευρω-

ζώνης ένας χωρισμός ανάμεσα σε εθνικά οργανωμένη πολιτική εξουσία και διεθνή οικονομική εξουσία καναλιζαρισμένη από την ΕΚΤ, και πάλι με σοβαρές συνέπειες για τη δημοκρατία» (Woodruff, 2014: 7).

Ο Πολάνυι (2014) αναφερόταν στο χωρισμό οικονομίας και πολιτικής ως στοιχείο διαφοροποίησης του φιλελευθερισμού του 19ου αιώνα από προκαπιταλιστικά συστήματα. Αφενός ο οικονομικός φιλελευθερισμός απαιτούσε οι κοινωνικοί πόροι να σχηματοποιούνται ανεμπόδιστα στη μορφή της αγοράς με βάση το κέρδος των κατόχων των μέσων παραγωγής και της τάξης των επιχειρηματιών, αφετέρου η δημοκρατία μπορούσε να αποτελέσει χώρο άρθρωσης και διεκδίκησης κοινωνικών αξιώσεων και, μέσα από προστατευτικά για την κοινωνία και την εργασία μέτρα, να εμποδίσει το μηχανισμό αυτορρύθμισης της αγοράς. Με αυτή την έννοια, δηλαδή της δομικής έντασης οικονομίας-κοινωνίας, συζητά ο Πολάνυι το χωρισμό οικονομικής και πολιτικής σφαίρας και όχι με την έννοια μιας οικονομίας χωρίς κράτος, όπως έχει ερμηνευτεί.[4] Χωρίς να παραβλέπει τον κομβικό ρόλο του κράτους στη σύσταση και την εξέλιξη του φιλελευθερισμού, ο Πολάνυι εστίαζε στο πώς αυτός κατόρθωσε να (τείνει να) αποστερεί από την οικονομία τα κοινωνικά της ερείσματα και τις κοινωνικές της βάσεις, με συνέπεια η κοινωνία να ωθείται σε βίαιη προσαρμογή στις περιδινήσεις και στις ανεπάρκειες της οικονομίας. Στο φιλελευθερισμό η κοινωνία γινόταν «οικονο-

4. Η θέση του Πολάνυι έχει συχνά αποτελέσει αφετηρία για μια θεώρηση οριστικής διαφοροποίησης σφαιρών, π.χ. από την Wood (1998: 41) με το εξής σκεπτικό: Η ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος επιτυγχάνεται μέσα από το διαχωρισμό του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής και την ιδιοκτησία χωρίς την επιτόπου ανάγκη της πολιτικής μορφής (κράτος). Αυτό βρίσκεται σε αντίθεση με προκαπιταλιστικά συστήματα που βασίζονταν σε εξωοικονομικούς τρόπους απόσπασης του υπερπροϊόντος και στην καταφυγή στην πολιτική, τη στρατιωτική και τη νομική βία με διάφορες μορφές, όπως η αγγαρεία. Η σύναψη συμβολαίων μεταξύ «ελεύθερων» παραγωγών, τα (συγκριτικά με προκαπιταλιστικές μορφές) μη πολιτικά, μη αυταρχικά και μη προσωποπαγή μέσα ιδιοποίησης, η κοινωνική διανομή μέσα από την εμπορευματική ανταλλαγή και όχι μέσα από το κληρονομικό καθήκον, το έθιμο, την κοινοτική διαβούλευση ή τη θρησκευτική υποχρέωση, καθώς και ο άμεσος έλεγχος του κεφαλαίου και όχι του κράτους πάνω στη στιγμή της παραγωγής είναι στοιχεία που καθιστούν την οικονομική σφαίρα διακριτή από την πολιτική, ακόμα και αν ο τελικός λόγος δίνεται στην άσκηση βίας: «η εξαναγκαστική δύναμη της "πολιτικής" σφαίρας είναι, σε τελευταία ανάλυση, απαραίτητη για να υποστηριχθεί η ιδιωτική ιδιοκτησία και η εξουσία της ιδιοποίησης» (Wood, 1998: 42).

μική κοινωνία», αλλά κατά τον Πολάνυι μόνο ο «οικονομικός ντετερμινισμός», στον οποίο ασκούσε επανειλημμένα κριτική, θεωρούσε μια τέτοια οικονομική κοινωνία ως προϊόν φυσικής εξέλιξης ή διιστορική.[5]

Κρίσιμο είναι ότι ο χωρισμός οικονομίας και πολιτικής δεν αποτελεί περατωμένη ιστορική διαδικασία, αλλά μια ατελή τάση, που εξάλλου δικαιολογεί την ίδια τη διαδικασία της «διπλής κίνησης» που περιέγραφε ο Πολάνυι και παραπέμπει απευθείας σε αυτήν: «Η εργοστασιακή νομοθεσία και ο προστατευτισμός, τα συνδικάτα και η εκκλησία ήταν οι σημαντικοί παράγοντες της βίαιης αντίδρασης ενάντια στις αξιώσεις μιας απεριόριστης αγοράς για τη γη και την εργασία. Ο χωρισμός οικονομίας και πολιτικής ποτέ δεν πραγματοποιήθηκε πλήρως» (Πολάνυι, 2001: 218). Οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι ωστόσο οραματίζονταν και προωθούσαν μια καπιταλιστική ουτοπία χωρίς αντιστάσεις στον επεκτατισμό της αγοράς και στην οποία το κράτος θα είχε καταστεί ανίκανο να παρέμβει στην οικονομία, η οποία θα λειτουργούσε αυτόνομα από τις κοινωνικές σχέσεις.

Χαρακτηριστική είναι ως προς αυτό η αντίληψη του Hayek. Σε αντίθεση με τον Πολάνυι, που έβλεπε το χωρισμό οικονομίας και πολιτικής ως μη ρεαλιστικό, ο Hayek (1976) δεν σταμάτησε ποτέ να υπερασπίζεται την ιδέα αυτή, ειδικά στο πεδίο του χρήματος. Βασική του αφετηρία ήταν η απλή αξιολογική θέση ότι οι κυβερνήσεις, που είχαν στον έλεγχό τους την κεντρική τράπεζα και την έκδοση του χρήματος, ήταν επιρρεπείς στα δημόσια ελλείμματα και στους μη ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς, καθώς και στην παραχώρηση προνομίων και την ικανοποίηση υλικών απαιτήσεων διαφόρων κοινωνικών ομάδων που αποτελούσαν την εκλογική τους βάση. Συνεπώς, δεν μπορούσαν να εξυπηρετήσουν τους φιλελεύθερους στόχους, και ειδικά την εμπορευματοποίηση του χρήματος, την οποία ο Hayek υποστήριζε θερμά. Βασικό εμπόδιο γι' αυτό δεν ήταν απλώς το κράτος ως κυβερνητικός μηχανισμός, αλλά η ίδια η «απεριόριστη δημοκρατία», όπως την ονόμαζε ο Hayek. Ως εκ τούτου, είχε φτάσει να τάσσεται λιγότερο ή περισσότερο ανοικτά υπέρ της κατάργησής της και υπέρ ενός «αγαθού δικτάτορα»:

---

5. «Μια αυτορρυθμιζόμενη αγορά απαιτεί τον θεσμικό διαχωρισμό της κοινωνίας στην οικονομική και πολιτική σφαίρα δραστηριοτήτων. [...] Θα μπορούσε κάποιος να ισχυρισθεί ότι ο διαχωρισμός των δύο σφαιρών δραστηριοτήτων ενυπάρχει σε όλους τους τύπους κοινωνίας, σε όλες τις εποχές. Αυτό, όμως, θα βασιζόταν σε πλάνη» (Πολάνυι, 2001: 72).

> «Ένα καλό χρήμα, όπως ο καλός νόμος, πρέπει να λειτουργεί χωρίς να λαμβάνει υπόψη τις συνέπειες που οι αποφάσεις του εκδότη του θα έχουν για γνωστές ομάδες και άτομα. Ένας αγαθός δικτάτορας μπορεί θεωρητικά να αδιαφορήσει γι' αυτές τις συνέπειες· καμία δημοκρατική κυβέρνηση εξαρτημένη από μια σειρά ειδικά συμφέροντα δεν μπορεί ποτέ να το κάνει» (Hayek, 1976: 117-118).

Στο πλαίσιο της κρίσης στην Ευρωζώνη τίθεται εκ νέου σε λειτουργία η τάση χωρισμού οικονομικής και πολιτικής σφαίρας, με ιδιαίτερα σοβαρές συνέπειες για τη δημοκρατία, η οποία –τουλάχιστον στην Ελλάδα– έχει περιοριστεί στην εκλογική διαδικασία, χωρίς ουσιαστική δυνατότητα αλλαγής πολιτικής κατεύθυνσης. Με τον όρο «αποπολιτικοποίηση», συγγραφείς όπως ο Radice (2014) περιγράφουν ένα εκ των άνω εγχείρημα τεχνικοκρατικοποίησης της οικονομικής πολιτικής και μια διαδικασία αποσύνδεσής της από μηχανισμούς δημοκρατικής συμμετοχής. Με αυτή την έννοια (και όχι με την έννοια ότι τα επιβαλλόμενα μέτρα έχουν έναν απλώς και μόνο τεχνικό ή πολιτικά ουδέτερο χαρακτήρα), η διαχείριση της κρίσης στην Ελλάδα είναι χαρακτηριστική αυτού του εγχειρήματος, με μια τεχνοκρατική οικονομική διακυβέρνηση και διάφορους κυβερνητικούς συνασπισμούς υπό την εποπτεία των εκπροσώπων των πιστωτών να προωθούν το πρόγραμμα λιτότητας. Νομικοί μηχανισμοί τιμωρίας χωρών που παρεκκλίνουν από τους στόχους, *ad hoc* προγράμματα επιτήρησης και μια διαδικασία αποεθνικοποίησης και αποπολιτικοποίησης της οικονομικής πολιτικής αποτελούν εξάλλου, με έναυσμα την κρίση στην Ελλάδα, κάποια από τα δεδομένα της νέας αρχιτεκτονικής της Ευρωζώνης:

> «Η Συνθήκη του 2012 επεκτείνει την προσέγγιση [της αποπολιτικοποίησης], διότι εντός της Ευρωζώνης το Δημοσιονομικό Σύμφωνο προβλέπει τον τελικό έλεγχο των δημοσιονομικών επιδόσεων από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο αντί από τα εθνικά κοινοβούλια […]. Ένα πιο φιλόδοξο, *ad hoc* παράδειγμα αποπολιτικοποίησης είναι η άσκηση ελέγχου στην ευρωπαϊκή περιφέρεια, με βάση τον οποίο το ΔΝΤ, η ΕΚΤ και η ΕΕ ανέλαβαν εξουσίες βέτο πάνω από την εθνική δημοσιονομική πολιτική ως συνθήκη για την παροχή δανείων» (Radice, 2014: 323).

Η *ad hoc* στρατηγική της αποπολιτικοποίησης δεν αφορά απλώς τις χώρες των «Μνημονίων Κατανόησης», ούτε μόνο αυτά καθορίζουν αυτή τη μορφή του

ευρωπαϊκού νεοφιλελευθερισμού. Εξάλλου, η Ιρλανδία αποδεσμεύτηκε από το Μνημόνιο τον Δεκέμβριο του 2013, τον ίδιο μήνα η Ισπανία εγκατέλειψε το πρόγραμμα του EFSF και η Πορτογαλία απελευθερώθηκε από το δικό της πρόγραμμα τον Μάιο του 2014 (Becker, 2014: 273). Η λήξη των προγραμμάτων δεν σημαίνει ότι οι χώρες μπορούν να ξεφύγουν από την ευρωπαϊκή εποπτεία ή ότι τα πράγματα –όσο οι πολιτικοί συσχετισμοί δυνάμεων εντός Ευρωζώνης παραμένουν ως έχουν– θα μπορούν να είναι όπως πριν, π.χ. αναφορικά με τους μισθούς, τα εργασιακά ή προνοιακά δικαιώματα και τα περιθώρια άσκησης οικονομικής πολιτικής από την εκάστοτε εθνική κυβέρνηση. Ως μηχανισμοί ελέγχου μπορούν να λειτουργήσουν μικρότερου ή μεγαλύτερου βεληνεκούς και διάρκειας εξατομικευμένα, στοχευμένα ή επικαιροποιημένα Μνημόνια ή συμφωνίες με άλλο όνομα και διάφοροι μηχανισμοί ελέγχου στο πλαίσιο του ESM, π.χ. αυτός του άρθρου 14 της Συνθήκης για τον ESM περί προληπτικής γραμμής στήριξης, που προβλέπει χρηματοδοτήσεις με τον όρο της δημοσιονομικής πειθαρχίας (Schachtschneider, 2012: 125) και που σε μια ορισμένη φάση της κρίσης είχε συζητηθεί για την Ελλάδα.

Απέναντι στην κρίση επιλέχθηκε ο δρόμος της λιτότητας και μέθοδοι δημοσιονομικού ελέγχου ή «βοήθειας για αυτοβοήθεια», όπως περιγράφουν, για παράδειγμα, ο Σόιμπλε[6] αλλά και ο Ομπάμα[7] την πολιτική που ακολουθείται για την Ελλάδα, δανειζόμενοι τον όρο από τη μεταρρυθμιστική ατζέντα του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ. Πρόκειται για μια μορφή αναμορφωτικής διακυβέρνησης κατά την οποία η πολιτική ως πεδίο εκπροσώπησης και σύγκρουσης διαφορετικών κοινωνικών συμφερόντων δίνει τη θέση της σε ένα κράτος που περιορίζεται στο να εξομαλύνει τις θεωρούμενες ως στρεβλώσεις της αγοράς, να επιλύσει ειδικά τεχνικά προβλήματα και να θεραπεύσει/αναμορφώσει την κοινωνία, ώστε αυτή να προσαρμοστεί στις ανάγκες της αγοράς με βάση κριτήρια ανταγωνιστικότητας που θέτουν διεθνείς οργανισμοί, ανεξάρτητες αρχές, διεθνείς οίκοι αξιολόγησης, πιστωτές, επενδυτές κτλ. (Μαρκαντωνάτου, 2011).

---

6. Schäuble, W. (2011). "Zahlungen an Griechen stets Hilfe zur Selbsthilfe", Deutscher Bundestag (https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2011/35601771_kw36_de_euro/206164).

7. Obama, B. (2015). "Greece must reform but needs flexibility", *Europe Online Magazine*, 18.04.2015 (http://en.europeonline-magazine.eu/sidebarobama-greece-must-reform-but-needs-flexibilityby-frank-fuhrig-dpa_387880.html).

Με το ξέσπασμα της κρίσης, αυτού του είδους η πολιτική όχι μόνο δεν αμφισβητήθηκε, αλλά βάθυνε θεσμικά μέσα από μια σειρά νέων ρυθμίσεων και μηχανισμών αυτόματων κυρώσεων, όπως το Δημοσιονομικό Σύμφωνο, δηλωμένος στόχος του οποίου δεν είναι άλλος από τη δημοσιονομική πειθαρχία.[8] Προωθείται ο ισοσκελισμένος ή πλεονασματικός προϋπολογισμός αλλιώς, τίθεται άμεσα σε λειτουργία ο «αυτόματος διορθωτικός μηχανισμός», ο οποίος «περιλαμβάνει την υποχρέωση του συγκεκριμένου συμβαλλόμενου μέρους να εφαρμόσει μέτρα για τη διόρθωση των αποκλίσεων εντός ορισμένης προθεσμίας» (Δημοσιονομικό Σύμφωνο, 2011). Παρ' ότι αναγράφεται ότι «ο διορθωτικός μηχανισμός σέβεται απόλυτα τις εξουσίες των εθνικών κοινοβουλίων» (Δημοσιονομικό Σύμφωνο, 2011), γενικό πνεύμα του Συμφώνου είναι η προσήλωση σε ένα είδος δημοσιονομικής πειθαρχίας που υποσκελίζει αξιώσεις μη παρέμβασης και σχεδόν εξουδετερώνει εναπομείναντα περιθώρια εθνικοκρατικής οικονομικής πολιτικής. Παράλληλα, προωθείται και μια έννοια της «αλληλεγγύης» κατά βάση ως προστασία των επενδυτών από χώρες που δεν είναι επαρκώς πειθαρχημένες ή μπορεί να θεωρηθούν απειλητικές για τη διατήρηση της Ευρωζώνης. Ενδεικτικό είναι ότι θεσμοθετείται η δυνατότητα προσφυγής στο Δικαστήριο της ΕΕ σε περίπτωση άρνησης εκτέλεσης του δημοσιονομικού προγράμματος.[9]

Δεδομένου ότι η λογική τού κατά τον Hirsch (1995: 103) «ανταγωνιστικού κράτους» των τελευταίων δεκαετιών παραδοσιακά ήταν να προσηλώνεται στη δημιουργία ευνοϊκών όρων για επενδυτές, κεφάλαια κτλ. μέσα στο έδαφός του, κατά βάση στα πεδία των ιδιωτικοποιήσεων, των εργασιακών σχέσεων και της φορολογίας, στο πλαίσιο της Ευρωζώνης τα κράτη πιέζονται να ενδιαφερθούν αν παρόμοιοι όροι έχουν διασφαλιστεί και στις άλλες χώρες του κοινού νομίσμα-

8. Ζήτημα είναι «να ενισχυθεί ο οικονομικός πυλώνας της οικονομικής και νομισματικής ένωσης, θεσπίζοντας ένα σύνολο κανόνων που αποβλέπει στην προώθηση της δημοσιονομικής πειθαρχίας μέσω ενός δημοσιονομικού συμφώνου, στην ενίσχυση του συντονισμού των οικονομικών πολιτικών τους και στη βελτίωση της διακυβέρνησης της ζώνης του ευρώ» (Δημοσιονομικό Σύμφωνο, 2011).

9. «Αν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή [...] καταλήξει στην έκθεσή της στο συμπέρασμα ότι αυτό το συμβαλλόμενο μέρος έχει παραλείψει να συμμορφωθεί [...], ένα ή περισσότερα συμβαλλόμενα μέρη θα προσφύγουν στο Δικαστήριο της ΕΕ. Σε περίπτωση που ένα συμβαλλόμενο μέρος κρίνει, ανεξάρτητα από την έκθεση της Επιτροπής, ότι κάποιο άλλο συμβαλλόμενο μέρος έχει παραλείψει να συμμορφωθεί [...] μπορεί επίσης να προσφύγει στο Δικαστήριο» (Δημοσιονομικό Σύμφωνο, 2011).

τος, έτσι ώστε συνολικά η περιοχή του ευρώ να αποτελεί ασφαλές και ελκυστικό περιβάλλον για ποικίλα ανταγωνιστικά κεφάλαια, σε βάρος τόσο των δημοκρατικών και των κοινοβουλευτικών διαδικασιών όσο και εξισωτικών και προνοιακών κοινωνικών αξιώσεων.

Οι παρεμβάσεις μετά το 2010 δείχνουν, για ακόμα μια φορά, ότι η ανταγωνιστική και θεωρητικά αυτορρυθμιζόμενη οικονομία της ελεύθερης αγοράς είναι προϊόν κατά βάση κρατικής ή και διακρατικής ρύθμισης, θέση που ο Πολάνυι δεν σταμάτησε ποτέ να υπερασπίζεται. Το ίδιο ισχύει και για την εκ των άνω φιλελευθεροποίηση, σε βάρος και προσδοκιών μη παρέμβασης, οι οποίες εξάλλου, όπως μαθαίνουμε από τον Πολάνυι, ήταν αυτές που πρώτες καταβαραθρώνονταν και στην περίπτωση του κανόνα του χρυσού. Ενδεικτικό είναι, ανάμεσα σε άλλα, το σχόλιό του για μια αναφορά της Επιτροπής Χρυσού της Κοινωνίας των Εθνών του 1932:

> «Αυτό που δεν σημείωνε η Επιτροπή ήταν ότι κατά τη διάρκεια αυτών των μάταιων αντιπληθωριστικών προσπαθειών, οι ελεύθερες αγορές δεν είχαν αποκατασταθεί, κι ας θυσιάστηκαν οι ελεύθερες κυβερνήσεις. Αν και θεωρητικά αντίθετοι στην παρέμβαση και τον πληθωρισμό, οι φιλελεύθεροι επέλεξαν ανάμεσα στα δύο και έθεσαν το ιδεώδες του σταθερού νομίσματος υπεράνω του ιδεώδους της μη-παρέμβασης. Με την πράξη τους αυτήν, ήταν συνεπείς προς την εγγενή λογική της αυτορρυθμιζόμενης οικονομίας» (Πολάνυι, 2001: 223).

Οι μετά το 2010 πολιτικές παρεμβάσεις στην Ελλάδα εκφράζουν μια από τις ιστορικά ποικίλες μορφές κρατικά διαμεσολαβημένης φιλελευθεροποίησης και προσιδιάζουν σε όσα περιέγραφε ο Πολάνυι για τις χώρες που, στο πλαίσιο του κανόνα του χρυσού, είχαν λίγα οικονομικά περιθώρια πλην του να στραφούν στους δανειστές, στους οποίους όμως όφειλαν να επιδεικνύουν «καλή συμπεριφορά»:

> «Τα δάνεια και η ανανέωσή τους εξαρτώνταν από την πίστωση, κι αυτή από την καλή συμπεριφορά. Από τη στιγμή που, σε εποχή συνταγματικής διακυβέρνησης (οι μη συνταγματικές κυβερνήσεις αποδοκιμάζονταν αυστηρά), η συμπεριφορά αντανακλώνταν στον προϋπολογισμό [...], οι οφειλέτριες κυβερνήσεις ήταν αναγκασμένες να ελέγχουν τη δημοσιονομική τους πολιτική και να αποφεύγουν πολιτι-

κές που θα μπορούσαν να επιδράσουν αρνητικά στην ευρωστία του προϋπολογισμού» (Πολάνυι, 2001: 20).

Η μη τήρηση των υποχρεώσεων απέναντι στους δανειστές δεν έμενε, όπως σημείωνε ο Πολάνυι, ατιμώρητη. Αντίθετα, «η αποποίηση χρεών, όπως και προσπάθειες υπεξαίρεσης εγγυήσεων του προϋπολογισμού, ακόμα και από τις κυβερνήσεις των πιο υπανάπτυκτων χωρών, επέσυραν τη σκληρότερη δυνατή τιμωρία» (Πολάνυι, 2001: 200). Με τα *ad hoc* επιτηρούμενα προγράμματα λιτότητας, με κορυφαίο αυτό της Ελλάδας, γίνεται προσπάθεια, εντός μιας νομισματικής περιοχής, οι σκληρές τιμωρίες που ο Πολάνυι περιγράφει ότι υφίσταντο οι κυβερνήσεις των χρεωμένων οικονομιών να μην έχουν πλέον ένα σποραδικό, ακανόνιστο ή ανεπίσημο χαρακτήρα, αλλά μέσω της υπερεθνικής θεσμοποίησης της επιτήρησης να υποστασιοποιούνται ως απαραίτητα εργαλεία με τα οποία αφενός θα πειστούν οι δανειστές ότι θα υπάρξει επιστροφή αποδόσεων και αφετέρου οι θεωρούμενες ως «αγορές» θα πειστούν για την προθυμία των κρατών να τους παρέχουν το κατάλληλο πλαίσιο σταθερότητας. Ακόμα και αν οι «αγορές» τελικώς δεν πείστηκαν ιδιαίτερα από τα προγράμματα λιτότητας, οι ελίτ επιμένουν σε αυτή την κατεύθυνση για το μέλλον της Ευρωζώνης, η οποία εξάλλου συμβολίζεται και στην ιδέα της «συμμορφωμένης με την αγορά δημοκρατίας» (marktkonforme Demokratie) της Ά. Μέρκελ. Στο πλαίσιο αυτής της δημοκρατίας, ο χωρισμός οικονομικής και πολιτικής σφαίρας έχει επαρκώς βαθύνει, ώστε να στείλει τα «κατάλληλα μηνύματα προς τις αγορές». Τον Σεπτέμβριο του 2011 η καγκελάριος Μέρκελ το έθεσε ως εξής:

> «Ζούμε σε μια δημοκρατία και χαιρόμαστε γι' αυτό. Είναι μια κοινοβουλευτική δημοκρατία. Γι' αυτό το δικαίωμα σύνταξης του προϋπολογισμού είναι ένα κεντρικό δικαίωμα του κοινοβουλίου. Σε αυτόν το βαθμό, θα βρούμε τρόπους να διαμορφώσουμε έτσι το ρόλο του κοινοβουλίου στη λήψη αποφάσεων, ώστε παρ' όλα αυτά να συμμορφώνεται με την αγορά και να προκύπτουν τα κατάλληλα μηνύματα προς αυτήν».[10]

10. Merkel, A. (2011). "Blätter für deutsche und internationale Politik", 1.9.2011, Συνέντευξη Τύπου (https://www.blaetter.de/aktuell/dokumente/%C2%BBwir-werden-wege-finden-die-parlamentarische-mitbestimmung-so-zu-gestalten-dass-si).

Όμως, θεσμικές παρεμβάσεις στην κατεύθυνση του Δημοσιονομικού Συμφώνου και των Μνημονίων έχουν ή δύναται να έχουν διαφορετικές συνέπειες από τις επιδιωκόμενες. Εξαιτίας της ευρείας κοινωνικής δυσαρέσκειας που γεννούν και της πίεσης που ασκούν, αντί της σταθερότητας με φιλελεύθερους όρους, εγείρουν νέους φόβους στις αγορές και την απειλή μιας πιθανής «επαναπολιτικοποίησης της οικονομικής πολιτικής» (Radice, 2014: 327). Στην Ελλάδα ασκήθηκαν συνεχείς πιέσεις ώστε να αποφευχθεί μια πιθανή τέτοια επαναπολιτικοποίηση και να συνεχιστεί η πολιτική της επιβεβλημένης λιτότητας. Όμως όσο οι πιέσεις αυξάνονταν, τόσο έχανε έδαφος η εγχώρια πολιτική εκπροσώπηση του προγράμματος, θυμίζοντας την περί «ρεαλιστικής αυτοπροστασίας της κοινωνίας» κατανόηση του Πολάνυι για τις κοινωνικές αντιστάσεις απέναντι στην περαιτέρω φιλελευθεροποίηση της αγοράς. Τέτοιες αντιστάσεις χαρακτηρίζονταν από τον Πολάνυι ως «διπλή κίνηση», έννοια που συζητείται παρακάτω.

5. Η έννοια της «διπλής κίνησης»

Ζήτημα του Πολάνυι ήταν η διερεύνηση της καταγωγής του φιλελευθερισμού, των επιδράσεών του στη συγκρότηση των θεσμών από τα μέσα του 19ου αιώνα ως την κρίση του 1930, αλλά και των τρόπων με τους οποίους οργανώθηκαν οι κοινωνικές αντιστάσεις απέναντι στον επεκτατισμό της αγοράς. Τη διαδικασία των αντιστάσεων την ονόμαζε «διπλή κίνηση». Έναυσμα εκδήλωσης της διπλής κίνησης αποτελεί η περίοδος που ξεκινά από το 1834 με την κατάργηση του εισηγμένου το 1795 συστήματος Speenhamland, το οποίο φρόντιζε να κρατούνται οι μισθοί χαμηλά και να συμπληρώνονται από επίδομα ρυθμισμένο με βάση την τιμή των σιτηρών (Πολάνυι, 2001: 78-82). Το εν λόγω σύστημα, όπως εξηγούσε ο Πολάνυι (2001: 95-107), καθυστερούσε την προλεταριοποίηση των αγροτών, κατά βάση υπέρ των συμφερόντων της παραδοσιακής εξουσίας, και των κτηματιών, που επιζητούσαν μια απόσταση ασφαλείας από την εκμηχάνιση της παραγωγής στις πόλεις, όπου οι μισθοί ήταν υψηλότεροι, πιέζοντας δραστικά αυτούς της υπαίθρου. Η αστάθεια στην κερδοφορία στον νέο βιομηχανικό τομέα ωθούσε όσους έμεναν άνεργοι να μεταναστεύσουν στην ύπαιθρο, μεταφέροντας το πρόβλημα της ανεργίας στις τοπικές αρχές, οι οποίες το αντιμετώπιζαν κατά βάση με τα επιδόματα.[11] Με την εγκατάλειψη του συστήματος Speenhamland οι φτωχοί έφτασαν να έχουν δικαίωμα στο επίδομα μόνο αν είχαν ενταχθεί στα

11. «Έπρεπε να βρεθεί μια προστασία απέναντι στην πλημμυρίδα των αυξανόμενων μισθών· έπρεπε να ανακαλυφθούν οι μέθοδοι που θα προστάτευαν το κοινωνικό οικοδόμημα του χωριού από την αποδιάρθρωση, θα ενίσχυαν την παραδοσιακή εξουσία, θα απέτρεπαν τη μείωση του αγροτικού εργατικού δυναμικού και θα αύξαναν τα αγροτικά ημερομίσθια δίχως να εξοντώνουν τον κτηματία. Μια τέτοια εφεύρεση αποτελούσε ο νόμος της Speenhamland. Γεννήθηκε στα ταραγμένα χρόνια της Βιομηχανικής επανάστασης και έμελλε να προκαλέσει μεγάλη αναστάτωση. Παρ' όλα αυτά, ήταν μια αποτελεσματική απάντηση στο υπάρχον πρόβλημα, όπως τουλάχιστον φρονούσε η άρχουσα τάξη της υπαίθρου – οι αριστοκράτες κτηματίες» (Πολάνυι, 2001: 95).

πτωχοκομεία, τα οποία στο μεταξύ είχαν καταστεί χώροι καταναγκασμού και εξαθλίωσης, που έκαναν προτιμότερη τη βαριά εργασία.

Τέτοιου τύπου μέτρα, τα οποία οδήγησαν σε μια πρωτοφανή φτωχοποίηση του πληθυσμού, αποσκοπούσαν στην εγκατάσταση μιας ανταγωνιστικής αγοράς εργασίας όχι πια σε τοπικό, αλλά σε εθνικό επίπεδο. Μέχρι την ύφεση του 1873-1876, αναφέρει ο Πολάνυι (2001: 84), η εργασία είχε ήδη πάρει τη μορφή του εμπορεύματος και είχε ενταχθεί στην ανταγωνιστική αγορά, αλλά και η αντίσταση της κοινωνίας είχε ήδη εκδηλωθεί: «Ενώ η οργάνωση των παγκόσμιων αγορών εμπορευμάτων, κεφαλαίων και νομίσματος, υπό την αιγίδα του διεθνούς κανόνα του χρυσού, έδωσε μια πρωτοφανή ώθηση στο μηχανισμό των αγορών, αναδύθηκε ένα βαθιά ριζωμένο κίνημα αντίστασης στις καταστροφικές συνέπειες μιας οικονομίας υπό τον έλεγχο της αγοράς» (Πολάνυι, 2001: 77). Αποτέλεσμα ήταν η σταδιακή θεσμοθέτηση ορισμένων κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως η αναγνώριση των συνδικάτων, η μείωση των ωρών εργασίας, οι νόμοι για την παιδική εργασία, η εισαγωγή της σύνταξης κ.ά.

Ο Πολάνυι (2001: 139) αναφέρει επιπλέον ότι η «διπλή κίνηση» δεν ήταν διαδικασία άγνωστη σε φιλελεύθερους, αλλά περιγραφόταν με άλλους τρόπους και κατά βάση αποδοκιμαστικά σε έργα, π.χ., του Mises. Στη φιλελεύθερη αντίληψη ήταν απλώς εχθρικά προς την αγορά συμφέροντα εκείνα που εμπόδιζαν την αυτορρύθμισή της. Αν η αγορά δεν λειτουργούσε ή αποτύγχανε, ψέγονταν απλώς οι αντιτιθέμενες σε αυτήν κοινωνικές ομάδες, καθώς και το κράτος που δεν λάμβανε επαρκή μέτρα υπέρ του ανταγωνισμού και ποτέ η ίδια η λογική και η λειτουργία της αγοράς δεν ήταν υπαίτιες. Αντίθετα με τους φιλελεύθερους, θεμελιώδης θέση του Πολάνυι (2001: 139) ήταν ότι η ίδια «η έννοια της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς ήταν ουτοπική και η πρόοδός της ανακόπηκε από τη ρεαλιστική αυτοπροστασία της κοινωνίας».

Η έννοια της «διπλής κίνησης» έχει χρησιμεύσει ως ερμηνευτική αφετηρία για μελέτες περίπτωσης σχετικά με διαφορετικά κοινωνικά κινήματα που αντιτίθενται στον επεκτατισμό της αγοράς (π.χ. στην Ινδία [Levien, 2007]) και ποιοτικές έρευνες (π.χ. της κοινωνικής δυσαρέσκειας απέναντι στο νεοφιλελευθερισμό στη δεκαετία του 1990 με αναφορά σε ομάδες πληγέντων χωρών, ειδικές κοινωνικές ομάδες και φύλο [Levien and Paret, 2012]). Έχει επίσης χρησιμεύσει ως άξονας για συγκριτικές αναλύσεις μεταξύ της συγκυρίας στην οποία αναφερόταν ο Πολάνυι και της σημερινής. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Bugra (2007:

183-184), σε αντίθεση με τις αντιμαχόμενες το φιλελευθερισμό κοινωνικές δυνάμεις για τις οποίες μιλούσε ο Πολάνυι, σήμερα τα κοινωνικά κινήματα τείνουν να προσανατολίζονται λιγότερο στο κράτος και περισσότερο στην κοινωνία, με το κράτος να θεωρείται περισσότερο το πρόβλημα παρά η λύση, έτσι ώστε ακόμα και η αριστερά να εμφανίζεται συχνά απρόθυμη να αρθρώσει αιτήματα για περισσότερο κράτος, με αποτέλεσμα, ανάμεσα σε άλλα, την άνθηση διαφόρων μορφών εθελοντισμού, αυτοοργάνωσης ή και φιλανθρωπίας αντί της κρατικοπρονοιακής λειτουργίας. Η «διπλή κίνηση» αποτελεί επίσης χρήσιμη αφετηρία για τη συζήτηση όψεων του νεοφιλελευθερισμού, π.χ. για τη χρηματοπιστωτική φιλελευθεροποίηση μετά την εγκατάλειψη του Bretton Woods (Özgür and Özel, 2010), για τον προσανατολισμό της Ευρωζώνης στις αρχές του ανταγωνισμού (Holmes, 2014) ή για αντιπαραθέσεις σχετικά με το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, το οποίο είτε θεωρείται φιλικό προς τους εργασιακούς θεσμούς (Caporaso and Tarrow, 2009: 609) είτε, αντίθετα, θεωρείται πως περισσότερο απελευθερώνει παρά περιορίζει τις αγορές (Höpner and Schäfer, 2010: 5-7).

Μια συχνά εμφανιζόμενη αντιπαράθεση στη βιβλιογραφία έγκειται στο κατά πόσο οικονομία και κοινωνία, οι δύο συγκρουόμενοι πόλοι της διπλής κίνησης, έχουν ήδη κατορθώσει να έρθουν ή αν γενικά είναι δυνατό να έρθουν σε κάποιο βαθμό, σχετικής έστω, εξισορρόπησης. Με αυτό το ερώτημα ο Devine (2007: 34), εκκινώντας από τη βρετανική εμπειρία, θεωρεί ότι ο μεταπολεμικός κεϋνσιανισμός και ο ταξικός συμβιβασμός της περιόδου δεν αποτέλεσαν παρά το ζενίθ μιας κατάστασης εξισορρόπησης. Αυτή κλονίστηκε όταν η θατσερική πολιτική και η ιδέα μιας «δημοκρατίας των ιδιοκτητών» της Νέας Δεξιάς επικράτησαν έναντι ριζοσπαστικών προτάσεων για συμμετοχή των εργατών στη διοίκηση των επιχειρήσεων με συμφωνίες για μισθολογικές αυξήσεις ανάλογες με την αύξηση της παραγωγικότητας, πλήρη απασχόληση και διευρυμένα προνοιακά δικαιώματα (Devine, 2007: 39-45).

Αντίθετα, αναγνώσεις με μαρξιστική αφετηρία, όπως αυτή του Lacher (2007), αμφισβητούν αυτή την άποψη. Συζητώντας εκείνα τα στοιχεία που για τον Πολάνυι οδηγούν στην εκρίζωση της οικονομίας από την κοινωνία (την φυσικοποίηση του ίδιου του κινήτρου του κέρδους, την εμπορευματοποίηση της εργασίας, της γης και του χρήματος), ο Lacher (2007: 62) υποστηρίζει ότι δεν τελέστηκε μια βαθύτερη ποιοτική μεταστροφή στην ένταση οικονομίας-κοινωνίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο, αλλά βάθυνε θεσμικά η αποκρυσταλλωμένη στο κράτος

πρόνοιας δομική αλληλεπίδραση φιλελευθερισμού-προστατευτισμού. Ομοίως, για τον Streeck (2011: 6), η κεϋνσιανή ρύθμιση δεν αποτελεί την «κανονική συνθήκη» αυτού που ο ίδιος ονομάζει «δημοκρατικό καπιταλισμό», ο οποίος «καθορίζεται από μια εσωτερική σύγκρουση ανάμεσα στις καπιταλιστικές αγορές και τη δημοκρατική πολιτική». Αντλώντας από τον Πολάνυι, ο Streeck θεωρεί πως δημοκρατία και καπιταλισμός αποτελούν συγκρουόμενα καθεστώτα διανομής πόρων. Ο δημοκρατικός καπιταλισμός αποτυπώνει έναν κάθε φορά μεταβαλλόμενο και συγκρουσιακό στη βάση του συσχετισμό δυνάμεων, όπως αυτός προκύπτει από την ιστορικά εμπεδωμένη αντίθεση στον φιλελεύθερο καπιταλισμό ανάμεσα σε τυπική/νομική ισότητα αφενός και επιχειρηματική ελευθερία/ταξική κοινωνία αφετέρου. Η αντίθεση αυτή συνεπάγεται κατά τον Streeck (2011: 7-8) ότι «οι κυβερνήσεις που αποτυγχάνουν να ικανοποιήσουν δημοκρατικές αξιώσεις για κοινωνική δικαιοσύνη ρισκάρουν την εκλογική τους επιβίωση, ενώ όσες παραβλέπουν τις αξιώσεις των ιδιοκτητών των παραγωγικών πόρων αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσλειτουργίες που επίσης υποσκάπτουν την πολιτική υποστήριξη». Ως εκ τούτου, υπερθεματίζεται (Streeck, 2011: 7) η συγκρουσιακή ένταση οικονομίας-κοινωνίας ενάντια στην πεποίθηση ότι μακροπρόθεσμα αυτές μπορούν να συμβιβαστούν, όπως συνέβη στην πρώτη περίοδο του μεταπολεμικού καπιταλισμού, μέχρι την κρίση της δεκαετίας του 1970.

Όμως, από την άλλη, το ζήτημα με τις δύο διαφορετικές ερμηνείες δεν θα πρέπει να είναι αν η περί «διπλής κίνησης» οπτική του Πολάνυι καταλήγει σε μια κεϋνσιανή/ρεφορμιστική ή σε μια μαρξιστική/σοσιαλιστική πολιτική πρόταση, σε έναν «σκληρό» ή «ήπιο» Πολάνυι, όπως το θέτει ο Holmes (2013: 278). Το αν ο ίδιος ο Πολάνυι τασσόταν υπέρ μιας αναμόρφωσης του καπιταλισμού μέσω του κράτους πρόνοιας (Trigilia, 2002: 174) ή αν ενδιαφερόταν για μια πολύ πιο ριζοσπαστική μεταβολή (Lacher, 2007: 62) είναι ερώτημα που μπορεί να παραμείνει ανοιχτό σε ερμηνεία και η απάντησή του να τεκμαίρεται από διαφορετικές αναγνώσεις του έργου του, ακόμα και αν για κάποιους, όπως ο Holmes (2013: 278), το δίλημμα σηματοδοτεί μια άγονη πλέον συζήτηση. Σε αυτές τις αντιπαραθέσεις γύρω από τη χρήση και την ερμηνεία της έννοιας της διπλής κίνησης, ο Holmes προτάσσει ένα διαφορετικό επιχείρημα. Προτείνει αυτή η σύνθετα συγκρουσιακή διαδικασία που σκιαγραφείται με τη «διπλή κίνηση» να μην αφορά απλώς την περίοδο της Speenhamland, το μεσοπόλεμο ή την κεϋνσιανή φάση, αλλά να γίνει αντιληπτή ως έκφανση ενός βαθύτερου προβλήματος, αυτού της ίδιας της οικονομίας και κοινωνίας της αγοράς, το οποίο, όπως δικαίως επισημαίνει ο Holmes

(2013: 279), ουσιαστικά «δεν εξαφανίζεται ποτέ». Ο ίδιος περαιτέρω διαπιστώνει: «Η θέση του Πολάνυι παραμένει σήμερα σημαντική [...] επειδή ακριβώς η ίδια δυαδική προβληματοποίηση οικονομίας και κοινωνίας –αγοράς και κοινωνικής προστασίας– ακόμα διαμορφώνει τον τρόπο με τον οποίο τίθενται τα πολιτικο-οικονομικά ζητήματα» (Holmes, 2013: 239).

Γι' αυτόν το λόγο, εξαιτίας δηλαδή του ιδεατοτυπικού χαρακτήρα της έννοιας της διπλής κίνησης, έννοιας που τονίζει την ένταση οικονομίας-κοινωνίας σε διαφορετικές φάσεις του φιλελεύθερου καπιταλισμού, είναι δυνατό να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με τους επιμέρους τρόπους που η κοινωνία απάντησε στην πολιτική διαχείριση της κρίσης στην Ελλάδα.

6. Η «διπλή κίνηση» στο πλαίσιο της κρίσης στην Ελλάδα

Χαρακτηριστικά ήταν στο πλαίσιο της «δημοσιονομικής προσαρμογής» των τελευταίων ετών οι χιλιάδες απολύσεις, η ανεργία και η αύξηση της επισφάλειας, η φτωχοποίηση μεγάλης μερίδας του πληθυσμού, καθώς και η κυριαρχία μιας ρητορικής που ιεραρχούσε τις ανάγκες των αγορών και των τραπεζών ως πιο σημαντικές από τους θεσμούς της εργασίας. Οι επιμέρους κοινωνικές συνέπειες θεωρήθηκαν από τους υποστηρικτές του προγράμματος ως αναπόφευκτες «παράπλευρες απώλειες», οι οποίες, όπως εξάλλου έχει επισημάνει ο Bauman (2011: 14), εσφαλμένα γίνονται συχνά αντιληπτές ως «μη-αναμενόμενες συνέπειες», αφού σε μια σειρά χωρών στις οποίες εφαρμόστηκαν τέτοια προγράμματα λιτότητας υπήρξαν παρόμοιες και γνωστές συνέπειες. Ως «παράπλευρες απώλειες» μπορούν να αναφερθούν, π.χ., η εκτόξευση της γενικής ανεργίας στα υψηλότερα επίπεδα των τελευταίων δεκαετιών με πάνω από ένα εκατομμύριο θέσεις εργασίας χαμένες και άνοδο από το 7,7% το 2008 στο 27,7% το 2013 και στο 25,6% το 2015, καθώς και της ανεργίας των νέων από το 20,4% το 2008 στο 58,3% το 2013 και στο 53,2% το 2015 (Eurostat, 2015), η ραγδαία αύξηση της φτώχειας, η επιδείνωση του παιδικού βιοτικού επιπέδου (FRA – European Union Agency for Fundamental Rights, 2013: 128) κ.ά.

Παράλληλα, το πρόγραμμα λιτότητας συνδυάστηκε και με μια ρητορική εκσυγχρονιστικής μεταρρύθμισης ενάντια στις «στρεβλώσεις» και τις «παθογένειες» της οικονομίας και της δημόσιας διοίκησης, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι τελικά τα αποτελέσματα ήταν ικανοποιητικά ως προς την καταπολέμηση της διαφθοράς και του συστήματος πελατειακού κρατισμού, παράγοντες που έχουν κυριαρχήσει στη δημόσια συζήτηση ως βλαπτικοί για την οικονομία. Για παράδειγμα, συγκριτικά με τα προηγούμενα χρόνια, η διαφθορά αυξήθηκε στη διάρκεια του προγράμματος λιτότητας. Στο διάστημα 2006-2009, η Ελλάδα βρισκό-

ταν κατά μέσο όρο στη θέση 59,5 της παγκόσμιας κατάταξης διαφθοράς, ενώ στο διάστημα 2010-2013 εκτοξεύθηκε στο 80,5 (Transparency International, 2014).

Στον Δείκτη Κοινωνικής Δικαιοσύνης του 2014 για την ΕΕ (με κριτήρια όπως η «μείωση της φτώχειας», η «ισότιμη εκπαίδευση», η «ένταξη στην αγορά εργασίας», η «κοινωνική συνοχή και πολιτική κατά των διακρίσεων» κ.ά.), η Ελλάδα βρισκόταν τελευταία στην 28η θέση με πρώτη τη Σουηδία (Schraad-Tischler and Kroll, 2014). Στην κατάταξη των οικονομιών της ΕΕ από τον Becker (2014: 266), η Ελλάδα αντιδιαστέλλεται με τον φιλελεύθερο, τον κρατικίστικο και τον κορπορατικό καπιταλισμό άλλων χωρών ως ένας τύπος οικονομίας που χαρακτηρίζεται από πελατειακές σχέσεις, διαφθορά, αναξιοκρατία, αφερεγγυότητα, αδύναμο νομικό σύστημα κτλ. Ωστόσο, οι ασυμμετρίες στην ανταγωνιστικότητα ανάμεσα στις χώρες των διαφορετικών τύπων, όχι μόνο δεν μειώθηκαν με το πρόγραμμα επιτηρούμενης λιτότητας, αλλά αντίθετα έχουν οξυνθεί περαιτέρω (Becker, 2014: 265).

Εκτός της ύφεσης και των σοβαρών κοινωνικών επιπτώσεών της, η επιδείνωση των προηγούμενων στρεβλώσεων –αντί του εκσυγχρονισμού που η εποπτεία των πιστωτών υποτίθεται πως θα πετύχαινε– ήταν ένας από τους λόγους για τη ραγδαία μείωση της εμπιστοσύνης στα ως τότε κυρίαρχα πολιτικά κόμματα που εναλλάσσονταν στην εξουσία κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Η εμπιστοσύνη μειώθηκε μεν σε όλη την Ευρώπη με το ξέσπασμα της κρίσης το 2008, αλλά πουθενά σε τέτοιο βαθμό όσο στην Ελλάδα (Katsimi et al., 2012: 116), όπως άλλωστε φάνηκε και από τον ραγδαίο μετασχηματισμό του κομματικού χάρτη. Αυτός ο πολιτικός/εκλογικός μετασχηματισμός αποτελεί τη βασικότερη όψη της «διπλής κίνησης», ιδωμένης ιδεατοτυπικά στην περίπτωση της Ελλάδας.

Αλλά και μια σειρά από κοινωνικές αντιστάσεις και αντιδράσεις από διάφορους φορείς (π.χ. συνδικάτα και συλλογικότητες εργαζομένων, κινήματα ανυπακοής, κινήματα των πλατειών, πρωτοβουλίες κοινωνικής αλληλεγγύης κ.ά.) βρίσκονται στο πνεύμα τής κατά Πολάνυι διπλής κίνησης. Διάφορα συνδικάτα αντέδρασαν με εκατοντάδες απεργίες και συγκεντρώσεις, ιδίως στην αρχή της κρίσης. Μόνο το 2011 έλαβαν χώρα 91 απεργίες στον δημόσιο τομέα και 240 απεργίες στον ιδιωτικό τομέα, κατά βάση σε επίπεδο επιχείρησης, αλλά επίσης και κατά τομείς ή κλάδους και επαγγέλματα (Κατσορίδας και Λαμπουσάκη, 2012). Χαρακτηριστικό των απεργιών στην αρχή της κρίσης ήταν η μεγαλύτερη σε σχέση με παλιότερα μαζικότητα, με κύρια αιτήματα στον ιδιωτικό τομέα την

καταβολή των δεδουλευμένων, την επαναπρόσληψη απολυμένων, τη μη επιβολή εκ περιτροπής εργασίας ή την επαναλειτουργία επιχειρήσεων. Στον δημόσιο τομέα στράφηκαν ενάντια στην εργασιακή εφεδρεία, στις περικοπές αποδοχών και επιδομάτων κ.ά.

Το εύρος των μέτρων λιτότητας –εκτός από την εκδήλωση απεργιών– οδήγησε επίσης στην ανάπτυξη νέων μορφών διαμαρτυρίας και αντίστασης. Χαρακτηριστικό είναι το «κίνημα των πλατειών» στην Αθήνα και αλλού το καλοκαίρι του 2011, εν αναμονή της ψήφισης του Μεσοπρόθεσμου Προγράμματος, με την πλατεία Συντάγματος να αποτελεί τόπο διαμαρτυρίας διαφορετικών ως προς την ταξική σύνθεση, και συνεπώς την κατανόηση της κρίσης, κοινωνικών ομάδων (Sotirakopoulos and Sotiropoulos, 2013: 447). Παράλληλα, εκδηλώθηκαν σε διάφορες περιοχές δράσεις κοινωνικής αλληλεγγύης (π.χ. κοινωνική κουζίνα, κοινωνικά φαρμακεία, παροχή ιατρικής βοήθειας κ.ά.) για την ανακούφιση από ορισμένες συνέπειες της κρίσης ή για την προστασία δημόσιων χώρων (Malkoutzis, 2013). Έλαβαν επίσης χώρα κινητοποιήσεις που, αν και ήταν τοπικού χαρακτήρα ή συνδέονταν με προηγούμενες της κρίσης καταστάσεις, λόγω της συγκυρίας απέκτησαν ιδιαίτερη σημασία ως εναντίωση σε νεοφιλελεύθερες πολιτικές, π.χ. στη Χαλκιδική όπου τοπικές κοινότητες αντέδρασαν στα σχέδια εκμετάλλευσης των κοιτασμάτων χρυσού (Oikonomides, 2013: 55-56).

Όμως η πιο οξεία έκφανση της διπλής κίνησης ήταν, όπως ειπώθηκε ήδη, πολιτικού χαρακτήρα, με χαρακτηριστικό την εκλογική αποδοκιμασία των κομμάτων που προώθησαν τα προγράμματα λιτότητας και το μετασχηματισμό του παλιού κομματικού συστήματος και μάλιστα μέσα σε ένα περιβάλλον «μεταδημοκρατίας» (Crouch, 2006), στο οποίο οι εθνικές εκλογές λάμβαναν ευρωπαϊκή διάσταση και θεωρούνταν από διεθνή μέσα ενημέρωσης ως παράγοντας «ανησυχίας των αγορών» (Volkery, 2012) ή η κήρυξή τους χαρακτηριζόταν ως «τραγωδία» (Strittmatter, 2012). Η εκλογική άνοδος του ΣΥΡΙΖΑ, των μικρότερων ή μεγαλύτερων νέων κομμάτων που επιδίωξαν με ή χωρίς επιτυχία έναν ρυθμιστικό ρόλο σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο πολιτικό σκηνικό, αλλά και της Χρυσής Αυγής αντανακλά διαφορετικές ποιότητες και κατευθύνσεις της «διπλής κίνησης» που τέθηκε σε λειτουργία με το ξέσπασμα της κρίσης ως απάντηση στα μέτρα λιτότητας, στις συνέπειές τους, στην εμβέλειά τους και στην ταχύτητα εφαρμογής τους.

Ενδεικτικά ως προς το τελευταίο ζήτημα, δηλαδή την ταχύτητα επιβολής των μέτρων, η οποία στην ελληνική περίπτωση ήταν πρωτοφανής, χρήσιμες είναι οι

παρατηρήσεις του Πολάνυι. Σε διάφορα σημεία του έργου του εστίαζε στο ρόλο της ταχύτητας στην εφαρμογή πολιτικών κατά τη διάρκεια φάσεων μετασχηματισμού ή κοινωνικής αλλαγής προς την κατεύθυνση της αγοράς, π.χ. η αποτίμησή του για την πολιτική των Τυδώρ στην περίπτωση των περιφράξεων στην Αγγλία. Η μετατροπή της καλλιεργήσιμης γης σε βοσκοτόπια μέσω του συστήματος των περιφράξεων, που σηματοδότησαν κατά την περιγραφή του Πολάνυι (2001: 38) «μια επανάσταση των πλουσίων εναντίον των φτωχών», την οποία στήριζε το κοινοβούλιο, στέρησε τη γη και τη δυνατότητα επιβίωσης από χιλιάδες χωρικούς και μικρούς καλλιεργητές. Στην πορεία προς την ανάπτυξη της βαμβακοβιομηχανίας (βασικού φορέα της Βιομηχανικής Επανάστασης), που προωθήθηκε βίαια μέσα από τις περιφράξεις, η εξαθλίωση των ακλήρων ήταν τόσο κολοσσιαία, ώστε χωρίς την πολιτική των Τυδώρ, που επιβράδυνε τις εξελίξεις δίνοντας χρόνο στους άκληρους να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες, «ο ρυθμός της αλλαγής θα απέβαινε καταστροφικός και θα καθιστούσε αυτή τη διαδικασία μάλλον παρακμιακή παρά αναγεννητική» (Πολάνυι, 2001: 41).

Το είδος του κοινωνικού μετασχηματισμού που συντελείται σήμερα στην Ελλάδα δεν έχει βέβαια σχέση με τις περιφράξεις. Αξιοσημείωτη όμως είναι η καινοφανής ταχύτητα επιβολής των μέτρων λιτότητας από το 2010 ως το 2015. Εντούτοις, παρά τις δραματικές συνέπειες, οι υποστηρικτές του προγράμματος απαιτούσαν κατά τη διάρκεια της κρίσης διαρκώς μεγαλύτερη ταχύτητα αντί «καθυστερήσεων» στην επιβολή του προγράμματος. Σύμφωνα, π.χ., με τον Όλι Ρεν, η «πολιτική αναταραχή» και η «έλλειψη εθνικής ενότητας» στη χώρα είχαν ως συνέπεια το κατ' αυτόν μείζον πρόβλημα, δηλαδή τις «καθυστερήσεις στο διαρθρωτικό πρόγραμμα».[12] Σύμφωνα, ωστόσο, με τον ΟΟΣΑ (OECD, 2013), η Ελλάδα ήταν πρώτη παγκοσμίως αναφορικά με το εύρος και την ταχύτητα των μεταρρυθμίσεων στο διάστημα 2011-2012[13], και μάλιστα στους ειδικούς τομείς όπου τα επονομαζόμενα «εμπόδια στη μεταρρύθμιση» ήταν σημαντικά. Με τον

12. *Καθημερινή* (2012). «Όλι Ρεν: Μαζί θα τα καταφέρουμε», 28.11.2012, συνέντευξη στον Ν. Χρυσολωρά.

13. Η έκθεση χρησιμοποιεί έναν αριθμό «σημαντικών δράσεων» για να υπολογίσει το «ποσοστό ανταπόκρισης» στις συστάσεις του ΟΟΣΑ (για μεταρρύθμιση στην προστασία των θέσεων εργασίας, στη διαμόρφωση των μισθών, στη φορολογία κ.α.) και αποδίδει στην Ελλάδα ένα ρεκόρ της τάξης του 0,917, δηλαδή πάνω από τον μέσο όρο του ΟΟΣΑ (0,430). Λαμβάνοντας υπόψη τον διαφορετικό «βαθμό δυσκολίας» των μεταρ-

όρο αυτό ή και τον ταυτόσημο «ισχυρές ομάδες πίεσης», όπως εμφανίζεται σε άλλη αναφορά του ΟΟΣΑ (OECD, 2012: 31), εννοούνται ουσιαστικά τα συνδικάτα και οι αντιστεκόμενες στα μέτρα ομάδες εργαζομένων. Εξαιτίας της δράσης και της «μη συμμόρφωσης» αυτών, χρειαζόταν κατά τον ΟΟΣΑ (OECD, 2012: 31) μια γρήγορη «προσέγγιση τύπου *big-bang*» ως «πιθανώς η μόνη επιλογή» με σκοπό «να δημιουργηθούν κατάλληλες δομές για την εφαρμογή της μεταρρυθμιστικής ατζέντας».

Αυτή η κατανόηση των αντιστεκόμενων κοινωνικών ομάδων απλώς ως «εμποδίων στη μεταρρύθμιση» αποτελεί αφετηρία της κλασικής φιλελεύθερης οπτικής που περιέγραφε ο Πολάνυι: Αν η αγορά δεν λειτουργούσε ή αποτύγχανε, δεν ψεγόταν κάποιος εσωτερικός της μηχανισμός, αλλά αμέσως θεωρούνταν υπαίτιες οι αντιτιθέμενες σε αυτήν κοινωνικές ομάδες που, στο επιτρεπτικό δημοκρατικό πλαίσιο, πίεζαν το κράτος με τις αξιώσεις τους. Η πολιτική του φιλελευθερισμού για τους υποστηρικτές της «ήταν εξ αρχής καταδικασμένη να στραγγαλισθεί από κοντόφθαλμους συνδικαλιστές, μαρξιστές διανοούμενους, άπληστους βιομήχανους και αντιδραστικούς γαιοκτήμονες», όπως γλαφυρά απέδιδε ο Πολάνυι (2001: 148) την άποψη ότι ο προστατευτισμός οφειλόταν στην υπολογισμένη και συντονισμένη δράση καθώς και στις υποτιθέμενες ορθολογικά επεξεργασμένες ταξικές διεκδικήσεις αγροτών, εργατών και συνδικαλιστών που έψαχναν να υποσκάψουν το μηχανισμό της αγοράς και τον «ελεύθερο» και μη κρατικό χαρακτήρα της.

Ο Πολάνυι (2001: 238) αντέκρουε αυτή την άποψη τονίζοντας με κάθε ευκαιρία ότι το κράτος δεν μπορούσε να διαχωριστεί από τη φιλελεύθερη οικονομία, η οποία εξάλλου είχε συμπαρασύρει με την ορμή της την παραδοσιακή φεουδαρχική εξουσία εγκαθιστώντας μια νέα πολιτική μορφή. Δεν θα μπορούσε να υπάρξει φιλελευθερισμός της αγοράς χωρίς κρατική/νομική παρέμβαση, η οποία διευκόλυνε, επικύρωσε και θεσμοποίησε τους μηχανισμούς αγοράς στην κατεύθυνση της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας με όση κοινωνική προστασία απαιτούνταν ή μπορούσε να κερδηθεί σε κάθε διαφορετική φάση. Ως προς το ότι ουσιαστικά δεν υπήρχε κάτι ελεύθερο ή αυθόρμητο στη συγκρότηση της αγοράς, ο Πολάνυι ήταν σαφής:

ρυθμίσεων σε όλους τους τομείς, η Ελλάδα ήταν και πάλι πρώτη με 1,563, ενώ ακολουθούσε η Ισπανία με 1,491 και η Πορτογαλία με 1,285 (OECD, 2013: 18-20).

> «Η οικονομική ιστορία δείχνει ότι η εμφάνιση των εθνικών αγορών δεν ήταν σε καμία περίπτωση αποτέλεσμα της σταδιακής και αυθόρμητης χειραφέτησης της οικονομικής δραστηριότητας από τον κυβερνητικό έλεγχο. Απεναντίας, η αγορά ήταν απόρροια της συνειδητής και συχνά βίαιης παρέμβασης της κυβέρνησης, που επέβαλε στην κοινωνία την οργάνωση της αγοράς [...]» (Πολάνυι, 2001: 238).

Παρ' ότι οι βολές των φιλελεύθερων στρέφονται διαχρονικά εναντίον των εμποδίων που γεννά στην αγορά μια ασαφώς οριζόμενη «γραφειοκρατία», ωστόσο μέσω αυτής ουσιαστικά μπόρεσε να συσταθεί η αγορά και να πετύχει τη διάχυσή της: «[...] το *laissez-faire* επιβλήθηκε από το κράτος. Οι δεκαετίες του 1830 και του 1840 γνώρισαν όχι μόνο μια έξαρση νομοθετικών ανακλήσεων και περιοριστικών ρυθμίσεων, αλλά και μια υπερδιόγκωση των διοικητικών λειτουργιών, που ενισχύθηκε τώρα από μια κεντρική γραφειοκρατία, ικανή να ανταποκριθεί στους στόχους που έθεταν οι προπαγανδιστές του φιλελευθερισμού» (Πολάνυι, 2001: 137). Όμως, οι υποστηρικτές του *laissez-faire* παγίως ασκούσαν κριτική στη διόγκωση του γραφειοκρατικού κράτους και του παρεμβατισμού, ενώ την ίδια στιγμή αρνούνταν να δουν ότι η ίδια η ελεύθερη αγορά απαιτούσε ακριβώς αυτά για να λειτουργήσει.

Το κράτος ήταν για τον Πολάνυι παρεμβατικό σε όλες τις περιόδους της καπιταλιστικής ανάπτυξης και συλλήβδην ως προς τα «πλασματικά εμπορεύματα» (Block, 2001: 308). Επιφορτιζόταν με τη διευθέτηση της προσφοράς χρήματος, εργαζόταν για την τήρηση του κανόνα του χρυσού, προωθούσε ή αθετούσε πιστωτικές συμφωνίες, διαχειριζόταν τη ζήτηση για εργασία, αναλάμβανε την εκπαίδευση του εργατικού δυναμικού, επιδίωκε να επηρεάσει τις μεταναστευτικές ροές και να εξασφαλίσει τη συνέχιση της αγροτικής παραγωγής προφυλάσσοντάς την από τις διακυμάνσεις των τιμών στη διεθνή αγορά, επεξεργαζόταν ρυθμίσεις για τη χρήση της γης, το περιβάλλον κ.ά. (Block, 2001: 308). Συγγραφείς όπως ο Carlson (2006: 34), ακολουθώντας τον Πολάνυι, φτάνουν μάλιστα να υποστηρίξουν ότι ο τρόπος που συγκροτήθηκε η φιλελεύθερη τάξη πραγμάτων του 19ου αιώνα δεν ήταν αποτέλεσμα μιας υποτιθέμενα φυσικής πορείας της ιστορίας προς το *laissez-faire*, αλλά «προϊόν ιδεολογίας και καταστολής». Η ελεύθερη αγορά ήταν κατά τον Carlson (2006: 37) «προϊόν των κεντρικοποιημένων κρατών, ενώ οι προσπάθειες ελέγχου της αγοράς προέρχονταν από κινήματα που

γεννιούνταν έξω από το κράτος» και «το *laissez-faire* ουσιαστικά ήταν μια κρατικίστικη ιδεολογία» συνοδευμένη από μια πρωτοφανή γραφειοκρατικοποίηση.

Ομοίως, στην ελληνική περίπτωση, οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας δεν ήταν κάποιου είδους αυθόρμητο προϊόν της ελεύθερης αγοράς, αλλά αποτέλεσμα μιας σειράς στοχευμένων κυβερνητικών παρεμβάσεων είτε προς ικανοποίηση των τιθέμενων από τους πιστωτές όρων είτε στη βάση ταξικών προσανατολισμών και ιδεολογικών πεποιθήσεων. Οι υποστηρικτές του προγράμματος λιτότητας και εργασιακής απορρύθμισης, εντός και εκτός της χώρας, ανήγαγαν τις αποτυχίες του προγράμματος κυρίως σε όσους αντιστέκονταν σε αυτό, αναπαριστώντας την κοινωνία, τα συνδικάτα, τους ανέργους και τους εξαρτημένους από το εναπομείναν κράτος πρόνοιας ως προσοδοθήρες που στη βάση του εγωιστικού τους συμφέροντος εμποδίζουν τον ελεύθερο ανταγωνισμό και την αγορά. Σε αυτό το πλαίσιο, μέρος της διαχείρισης της κρίσης από διαφορετικές εγχώριες και μη πολιτικές ηγεσίες έγινε μια πολιτική ρητορική κατά των «συντεχνιών», καθώς και η γενικότερη δαιμονοποίηση των εργασιακών αξιώσεων (Markantonatou, 2013). Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι, κατά την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η κάμψη αυτών των ομάδων θα μπορούσε να οδηγήσει μέχρι και στην ανάπτυξη:

> «[…] Μια επιστροφή στη βιώσιμη ανάπτυξη μπορεί να επιτευχθεί μόνο όταν η ατζέντα των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων τεθεί πλήρως και ταχέως σε εφαρμογή. Αυτό θα απαιτήσει να σπάσει η αντίσταση των κεκτημένων συμφερόντων και η κυρίαρχη προσοδοθηρική νοοτροπία των ισχυρών ομάδων πίεσης» (European Commission, 2012: 11).

Στο ίδιο πνεύμα, για την ανεργία υπαίτια θεωρήθηκε η κοινωνική αντίσταση: η ανεργία αύξησε την πολιτική πίεση και αναταραχή, και άρα επιβράδυνε την απορρύθμιση της εργασίας, στερώντας έτσι από τις επιχειρήσεις την απαραίτητη ευελιξία, γεγονός που με τη σειρά του προκάλεσε περισσότερη ανεργία. Ενδεικτική αυτής της κυκλικής κατανόησης της ανεργίας είναι και η άποψη του ΔΝΤ το 2013:

> «Οι μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας αντιμετώπισαν αντίσταση […]. Το σύστημα μισθολογικών διαπραγματεύσεων μεταρρυθμίστηκε, αλλά υπήρξαν μόνο λίγες συμφωνίες σε επιχειρησιακό επίπεδο και το Ταμείο έκρινε ότι οι μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας δεν επέ-

φεραν αρκετή ευελιξία. Η απουσία έγκαιρων δράσεων για τη μείωση των μισθών του ιδιωτικού τομέα επιδείνωσε την απώλεια θέσεων εργασίας [...]» (IMF, 2013: 18).

Πρόκειται για αντίληψη του είδους που ο Πολάνυι ασκούσε κριτική και την οποία εξέφραζαν μια σειρά υποστηρικτών της οικονομίας της αγοράς. Για παράδειγμα, ο Mises διατεινόταν ότι η ανεργία οφειλόταν απλώς στη στάση των εργατών και την απροθυμία τους να εργαστούν με κάθε τρόπο. «Αν [οι εργάτες] δεν δρούσαν συνδικαλιστικά, αλλά μείωναν τις απαιτήσεις τους και άλλαζαν τόπο κατοικίας ανάλογα με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας, θα μπορούσαν τελικά να βρουν εργασία», έγραφε ο Mises, αλλά αυτοί δεν ήταν «διατεθειμένοι να δουλέψουν με τους μισθούς που θα μπορούσαν να πάρουν στην αγορά εργασίας, για τη συγκεκριμένη εργασία για την οποία ήταν κατάλληλοι [...]» (Mises, παρατίθεται από τον Πολάνυι [2001: 174]). Παρόμοιες απόψεις ο Mises εξέφραζε και σε ύστερα έργα του.[14]

Ένα από τα αποτελέσματα αυτής της αφήγησης στην περίπτωση της κρίσης στην Ελλάδα ήταν εργατικά και μεσαία στρώματα που συνήθως έβρισκαν εκ-

14. Στο βιβλίο *Αντικαπιταλισμός* ο Mises (2014: 50) αναζητά τους λόγους για τους οποίους οι άνθρωποι «μισούν τον καπιταλισμό», που χάρισε σε πρώην «δούλους, δουλοπάροικους, απόρους και ζητιάνους» μια ως τότε άγνωστη ευμάρεια και μαζί τη δυνατότητα να γίνουν πλέον «αγοραστικό κοινό για την εύνοια του οποίου πασχίζουν οι επιχειρηματίες» (Mises, 2014: 12). Η κριτική στον καπιταλισμό έχει κατ' αυτόν ψυχολογική βάση και χαρακτηρίζεται από ζήλια, μνησικακία και φθόνο από όσους δεν μπορούν να αναρριχηθούν στην ιεραρχία (Mises, 2014: 33-35). Απώτατος κριτής του συστήματος της αγοράς είναι το αγοραστικό κοινό, ενώ για την ανθρώπινη φύση αξία έχει μόνο η ικανοποίηση υλικών αναγκών, έτσι που μετά να ξεπηδούν νέες ανάγκες, που μόνο η αγορά μπορεί να καλύψει: «Το να αρκείται κανείς σε ό,τι έχει ήδη, ή σε ό,τι μπορεί εύκολα να αποκτήσει, και να απέχει απαθώς από κάθε προσπάθεια να βελτιώσει τις υλικές του συνθήκες δεν συνιστά αρετή. Μια τέτοια στάση είναι περισσότερο συμπεριφορά ζώων παρά νοημόνων ανθρωπίνων όντων», έγραφε ο Mises (2014: 16). Επίσης, ελευθερία για τον Mises (2014: 16) σημαίνει απλώς το να μην είναι κανείς αναγκασμένος να ζει σε ένα καθεστώς σοσιαλιστικού σχεδιασμού. Το κράτος πρόνοιας δεν είναι παρά ένα μέσο προς τον τελικό στόχο του κομμουνισμού (Mises, 2014: 103), ενώ η κοινωνική προστασία και το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης έκρυβαν ουσιαστικά την ιδέα ότι «το κράτος πρέπει να παρέμβει [...] για να παράσχει στην κομπλεξική μετριότητα το "ανάλογο των αναγκών της"» (Mises, 2014: 148).

προσώπηση στα κόμματα του προ κρίσης πολιτικού χάρτη να επιχειρήσουν να αμυνθούν, αναζητώντας νέες εκλογικές διεξόδους και δοκιμάζοντας την αλλαγή του πολιτικού συσχετισμού δυνάμεων, στρεφόμενα σε δυνάμεις που, σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, θεωρήθηκαν ότι αντιπροσωπεύουν πλατιά κοινωνικά συμφέροντα και ότι θα ήταν σε θέση να ασκήσουν προστατευτικές πολιτικές. Οι αντιδράσεις από εκπροσώπους των πιστωτών και διάφορων κυβερνήσεων απέναντι στην προοπτική κυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ ήταν σημαντικές πριν τις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015, αν και δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο γι' αυτές του Σεπτεμβρίου του 2015. Βασικός φόβος αυτών των πολιτικών φορέων ήταν οι συνέπειες για τη σταθερότητα της Ευρωζώνης από πιθανές αντιδράσεις των αγορών, καθώς και η –για μια περίοδο διαφαινόμενη ως πιθανή– αμφισβήτηση του δόγματος και της πολιτικής της λιτότητας, η οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να κλονίσει τις καθιερωμένες από τις προηγούμενες κυβερνήσεις νόρμες. Ορισμένες παρατηρήσεις του Πολάνυι, οι οποίες παρουσιάζονται παρακάτω, σχετικά με τα σοσιαλιστικά κόμματα με κυβερνητικό ρόλο μέσα στο φιλελεύθερο πλαίσιο ή και σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, δείχνουν πως η διάθεση απέναντι σε τέτοια κόμματα από φορείς της αγοράς είναι αρνητική, κυρίως εξαιτίας του φόβου εφαρμογής θεωρούμενων ως ανορθόδοξων οικονομικών πολιτικών.

7. Σοσιαλιστικές δυνάμεις και πανικός στην αγορά

Ο Πολάνυι (2001: 223) έβλεπε το σοσιαλισμό ως «εγγενή τάση του βιομηχανικού πολιτισμού να υπερβεί την αυτορρυθμιζόμενη αγορά, υποτάσσοντάς τη συνειδητά σε μια δημοκρατική κοινωνία». Η εντός βιομηχανικού πλαισίου σοσιαλιστική απάντηση στην κρίση κατά την περίοδο του μεσοπολέμου ήταν αυτή που προέκρινε έναντι της φιλελεύθερης και, βέβαια, έναντι της φασιστικής απάντησης. Από την άλλη, ήταν σε θέση να δει τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν σοσιαλιστικά και φιλεργατικά κόμματα (ή θεωρούμενα ως τέτοια από τις διεθνείς αγορές) μέσα στο καπιταλιστικό πλαίσιο ή όταν αναλάμβαναν εξουσία. Σε κανονικές συνθήκες, τα σοσιαλιστικά κόμματα, παρά το όποιο ριζοσπαστικό τους πρόγραμμα, επιζητούσαν τη μεταρρύθμιση παρά την ανατροπή του συστήματος, αλλά σε συνθήκες κρίσης υπήρχε το ενδεχόμενο να δοκιμάσουν διαφορετικές από τις συνηθισμένες οικονομικές μεθόδους, εγείροντας το φόβο ή και τον πανικό στα επιχειρηματικά στρώματα ότι θα θιγεί το ιδιοκτησιακό σύστημα ή ότι αυτό δεν θα συνεχιστεί αποτελεσματικά. Οι απλές διαβεβαιώσεις εκ μέρους των σοσιαλιστικών κομμάτων ότι το εν λόγω σύστημα θα παρέμενε άθικτο συχνά δεν αρκούσαν, καθώς ζητούμενη ήταν η απόλυτη εμπιστοσύνη στη διαιώνισή του. Τα αποτελέσματα ήταν εντάσεις, πολιτικές διαμάχες, και κυρίως οικονομικός πανικός σε περίπτωση επιλογής ή απειλής επιλογής ανορθόδοξων οικονομικών πολιτικών:

> «Υπό την πίεση άμεσου κινδύνου, τα εργατικά κόμματα θα μπορούσαν να επιβάλλουν λύσεις που ήταν σοσιαλιστικές ή, τουλάχιστον, φαίνονταν σοσιαλιστικές στους φανατικούς υπέρμαχους της ιδιωτικής επιχείρησης. Αυτή και μόνο η υποψία θα επαρκούσε για να σπείρει τη σύγχυση στις αγορές και να προκαλέσει καθολικό πανικό» (Πολάνυι, 2001: 224).

Στη δημιουργία πανικού συνηγορούσε επίσης ότι τέτοια κόμματα ήταν διστακτικά στο να εφαρμόσουν πολιτικές λιτότητας υπέρ της νομισματικής σταθεροποίησης. Ως παράδειγμα ο Πολάνυι φέρνει την Αγγλία. Η εκ νέου υιοθέτηση του κανόνα του χρυσού μετά τον πόλεμο, το 1925, έφερε την κυβέρνηση των Εργατικών στη θέση, προκειμένου να αποκαταστήσει τη λίρα, να πρέπει να προβεί σε μειώσεις μισθών και κοινωνικών παροχών. Σύμφωνα με την περιγραφή του Πολάνυι (2001: 218), το δίλημμα ήταν «από τη μια, υγιές νόμισμα και ένας υγιής προϋπολογισμός και, από την άλλη, βελτιωμένες κοινωνικές παροχές και υποτιμημένο νόμισμα, απότοκο είτε των υψηλών μισθών και της μείωσης των εξαγωγών είτε του ελλείμματος του προϋπολογισμού». Ενώ η επιλογή της λιτότητας θα είχε ως συνέπεια την εκλογική αποδοκιμασία του κόμματος, από την άλλη και η παράταση της οικονομικής αστάθειας απλώς μετέθετε το πρόβλημα στο εγγύς μέλλον, χωρίς απαραίτητα αυτό να έχει και κομματικό όφελος: «Εφ' όσον το Εργατικό κόμμα δεν μπορούσε να επιλέξει κατεύθυνση –περικοπή των παροχών ήταν αντίθετη στην πολιτική των συνδικάτων, ενώ η απομάκρυνση από τον διεθνή κανόνα του χρυσού θα ισοδυναμούσε με ιεροσυλία– εκδιώχθηκε από την εξουσία [...]», περιέγραφε ο Πολάνυι (2001: 218).

Σε άλλες χώρες εμφανίστηκαν παρόμοιες καταστάσεις, στις οποίες διάφορα κόμματα εξωθήθηκαν να εγκαταλείψουν την εξουσία, προκειμένου να σωθούν τα νομίσματα μέσω των μειώσεων των μισθών, των περικοπών και της κάμψης των συνδικάτων (π.χ. στην προχιτλερική Γερμανία), ακόμα και αν αυτή η μέθοδος απλώς ανακύκλωνε την οικονομική δυσπραγία. Όμως όσο η οικονομική αστάθεια συνεχιζόταν ή επιτεινόταν τόσο περισσότερο ενοχοποιούνταν οι θεωρούμενοι ως διογκωμένοι μισθοί και οι μη ισοσκελισμένοι προϋπολογισμοί, όπως άλλωστε γίνεται και σήμερα. Για τον Πολάνυι (2001: 218), επρόκειτο για μια υπεραπλούστευση που αγνοούσε την ποικιλία και τη συνθετότητα των ζητημάτων γύρω από τη χρηματοπιστωτική, τη βιομηχανική και την αγροτική πολιτική, και που δεν συνιστούσε τίποτε περισσότερο από μια ιδεολογική επίθεση στην εργατική τάξη. Τέτοιες υπεραπλουστεύσεις όμως ήταν χαρακτηριστικές της πίεσης που εκπορευόταν από τη σφαίρα της αγοράς και της παγκόσμιας οικονομίας. Αυτή η πίεση μεταφραζόταν σε ένταση, σε πολιτικές αναταραχές και σε διαμαρτυρίες στο εσωτερικό των κοινωνιών.

Όμως, οι κοινωνικές διαμαρτυρίες με τη σειρά τους κάθε άλλο παρά ήταν ανεκτές στην κοινωνία της αγοράς. «Το σύστημα της αγοράς ήταν το πιο αλλερ-

γικό στις λαϊκές κινητοποιήσεις από όλα τα οικονομικά συστήματα που γνωρίζουμε» έγραφε ο Πολάνυι (2001: 183) και περαιτέρω ανέλυε το ρόλο παραδοσιακών δυνάμεων, όπως η εκκλησία και ο στρατός, στην προάσπιση του «νόμου και της τάξης» με τα κριτήρια του φιλελεύθερου συστήματος του 19ου αιώνα. Πιο εντατικά μετά το Μεγάλο Πόλεμο, επιστρατεύθηκε στην ίδια αποστολή εναντίον της εργατικής τάξης μέχρι και η τάξη των χωρικών, μια τάξη με μικρή οικονομική σπουδαιότητα και πολιτικό ρόλο, στην οποία όμως πολλά κράτη εξασφάλιζαν προνόμια και προστατευτικά μέτρα, προκειμένου να συνδράμει στην ευταξία. Οι χωρικοί, περιέγραφε ο Πολάνυι (2001: 183), «ελάχιστα μολυσμένοι από το μικρόβιο του φιλελευθερισμού, θεωρήθηκαν οι μόνοι ικανοί να διασφαλίσουν δυναμικά το "νόμο και την τάξη"». Μέχρι να εκτοπιστούν από τα φασιστικά τάγματα εφόδου και να ισχυροποιηθεί το μεταπολεμικό κράτος, η τάξη των χωρικών εργαζόταν κατά του «εσωτερικού εχθρού», δηλαδή των εργατών, και υπέρ της καθησύχασης των αγορών.

Με τη διατύπωση ότι «μια από τις υποτιθέμενες λειτουργίες της αντίδρασης ήταν η χειραγώγηση της εργατικής τάξης, ώστε να αποφευχθεί ο πανικός στην αγορά», ο Πολάνυι (2001: 183) συμπύκνωνε τους ρόλους διαφορετικών ταξικών ομάδων στις επιδιώξεις προστασίας της φιλελεύθερης αγοράς και αποδυνάμωσης των θεωρούμενων ως αντιπάλων της. Καθώς στη δεκαετία του 1920 η κακή οικονομική κατάσταση λόγω του πολέμου και η πολιτική αδυναμία έφεραν συνδικάτα και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στο προσκήνιο και πλέον «μόνον η εργατική τάξη μπορούσε να εγγυηθεί τον έλεγχο της κατάστασης» (Πολάνυι, 2001: 183), οι κινήσεις αποσόβησης του κινδύνου εναποτέθηκαν στην τάξη των χωρικών. Αντί της δικτατορίας του προλεταριάτου, πραγματοποιήθηκε, μέχρι να δώσει τη θέση της στο φασισμό, μια κατά τον Πολάνυι (2001: 184) «δικτατορία των χωρικών», υπεύθυνη να «διατηρήσει το νόμο και την τάξη, με τη νεοτερική, υπερβολικά φορτισμένη έννοια του όρου».

Ο πανικός στην αγορά είχε κομβική θέση στη διαδικασία πειθάρχησης της εργατικής τάξης και των συνδικαλιστικών και πολιτικών της εκπροσώπων. Σήμαινε επίσης πολλά για τον τρόπο λειτουργίας του φιλελευθερισμού ως ενός συστήματος από τη φύση του ασταθούς και ευάλωτου σε κρίσεις και δυστοκίες, όπως διαρκώς επαναλάμβανε ο Πολάνυι. Ο πανικός προερχόταν από τις προσδοκίες ή τις διαψεύσεις που το σύστημα του φιλελευθερισμού επέτρεπε να γεννιούνται γύρω από τις επενδύσεις, τις αποδόσεις κεφαλαίου, τα επίπεδα μισθών,

τη σταθερότητα των θεσμών της πίστης και του ίδιου του κράτους ως πολιτικού-νομικού προασπιστή της ευταξίας. Ωστόσο, στο μεσοπόλεμο, με την ήττα να αφήνει βαριά τη σκιά της σε σειρά κρατών, και ιδιαίτερα στη Γερμανία, αλλά και με τους νικητές σε κακή οικονομική κατάσταση, ο πανικός δεν άγγιζε μόνο τους φορείς της τραπεζικής πίστης, αλλά είχε επεκταθεί και στην πλατιά μάζα του πληθυσμού ως προς την αυτάρκεια τροφίμων και υλικών πόρων. Η προηγούμενη εμπιστοσύνη στην αγορά, ακόμα και παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες ανασύστασής της από την Κοινωνία των Εθνών, έδινε πλέον τη θέση της σε προτεραιότητες εθνικής αυτάρκειας καθώς και σε μια ραγδαία αύξηση της παραγωγικότητας στον τομέα των τροφίμων, την οποία ο Πολάνυι (2001: 185) περιέγραφε ως «αγροτικοποίηση» της Ευρώπης.

Αυτό ήταν το υπόβαθρο στο οποίο ο φόβος του μπολσεβικισμού χρησιμοποιούνταν μετά τον Μεγάλο Πόλεμο ως μέσο για την εξασθένηση των δυνάμεων που θεωρούνταν ότι θα παρακώλυαν τους κανόνες της οικονομίας της αγοράς. Ο Πολάνυι επέμενε πως ο φόβος εξάπλωσης του μπολσεβικισμού ήταν μεταπολεμικά ανυπόστατος. Ούτε τα συνδικάτα προσανατολίζονταν εκεί, αλλά ούτε οι Μουσολίνι και Χίτλερ ήταν, όπως οι ίδιοι διατείνονταν, οι υπεύθυνοι για την τιθάσευση του μπολσεβικισμού, ο οποίος είχε καταδικαστεί σε αποτυχία ήδη πριν την άνοδό τους στην εξουσία. Η ισχύς των σοσιαλιστών στη μεταπολεμική περίοδο δεν έγκειτο τόσο στη θέλησή τους να διαδώσουν τον μπολσεβικισμό, αλλά στο ότι θα μπορούσαν –ή θεωρούνταν πως θα μπορούσαν– να προκαλέσουν οικονομική ζημία:

> «[...] σε έκτακτη ανάγκη, η εργατική τάξη, τα συνδικάτα και τα πολιτικά της κόμματα θα μπορούσαν να αγνοήσουν τους νόμους της αγοράς, που είχαν αναγορεύσει σε απόλυτα αξιώματα την ελευθερία των συμβάσεων και την ιερότητα της περιουσίας – πράγμα που έχει αναγκαστικά καταστροφικά αποτελέσματα για την κοινωνία, με την αποθάρρυνση των επενδυτών, την αποτροπή της συσσώρευσης κεφαλαίου, τη συγκράτηση των μισθών σε μη επικερδή επίπεδα [...]» (Πολάνυι, 2001: 187).

Η κατάρρευση του κανόνα του χρυσού, όταν πια αυτός –ως τελευταίος από τους θεσμούς της παγκόσμιας οικονομίας– ήταν αδύνατο να σταθεί και να λειτουργήσει προς όφελός της ήταν και η τελική πράξη πριν την κατάρρευση συ-

νολικά του συστήματος. Όμως, ακόμα πιο καθοριστική για την έκβαση προς την κατάρρευση ήταν για τον Πολάνυι (2001: 212) η «πάλη των τάξεων». Παρ' ότι σπανίως χρησιμοποιούσε τον όρο και στεκόταν κριτικά απέναντι σε συγκεκριμένες, εργαλειακές χρήσεις του τόσο από φιλελεύθερους όσο και από μαρξιστές, ουσιαστικά η ανάλυσή του μιλάει ακριβώς για την πάλη των τάξεων, σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, κατά την οποία ο καπιταλισμός γνώρισε την πιο σοβαρή του κρίση και η ανθρωπότητα, με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μια από τις πιο καταστροφικές στιγμές της ιστορίας της, με τις κοινωνίες, μέσα στη λαίλαπα της κρίσης, να έχουν καταστεί «απλώς μαριονέτες σε μια παράσταση που ξεπερνούσε κατά πολύ την ικανότητά τους να την ελέγξουν» (2001: 210). Η ταξική πάλη ήδη από την αρχή του καπιταλισμού είχε γεννήσει διάφορες μορφές προστατευτισμού. Στην περίπτωση της εργατικής τάξης οδήγησε, όπως έχει ήδη ειπωθεί, στους εργοστασιακούς νόμους και στην κοινωνική νομοθεσία, ενώ στην περίπτωση της τάξης των χωρικών στους αγροτικούς δασμούς και στους νόμους για τη γη. Το αποτέλεσμα των συγκρούσεων ήταν ότι «τα κοινωνικά στρώματα που ήταν συνδεδεμένα με τη γη έτειναν να συμβιβασθούν με το σύστημα της αγοράς, ενώ η ευρύτερη εργατική τάξη έπαψε να του εναντιώνεται πλήρως» (2001: 187).

Ο φόβος ήταν το αδιόρατο νήμα που για τον Πολάνυι ένωνε τους δύο παγκόσμιους πολέμους. Αυτά που είχαν αναδειχθεί με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν οι κίνδυνοι και τα όρια της οικονομικής αλληλεξάρτησης στο φιλελεύθερο πλαίσιο, καθώς και το ζήτημα της αυτάρκειας. Με αυτή την έννοια ο Πολάνυι (2001: 186) χαρακτήριζε ειρωνικά τον αυταρχισμό της δεκαετίας του 1920 «προφητικό», αφού «κατέδειξε την ανάγκη προσαρμογής σε μια καταρρέουσα τάξη πραγμάτων», σε ένα εύθραυστο δηλαδή σύστημα προορισμένο να κλονιστεί. Ο φασισμός αποτελούσε μια σαθρή απάντηση σε ένα υπαρκτό πρόβλημα, αυτό της χωρίς όρια φιλελευθεροποίησης και της ανεξέλεγκτης οικονομικής αλληλεξάρτησης. Παρακάτω συζητείται πιο αναλυτικά η θέση του Πολάνυι για το φασισμό και η σύνδεση που περαιώνει μεταξύ αυτού, της οικονομικής κρίσης και του συστήματος του φιλελευθερισμού.

8. Φασισμός και οικονομική κρίση

> «Μετά την κατάργηση της δημοκρατικής πολιτικής σφαίρας μένει μόνο η οικονομική ζωή. Ο καπιταλισμός, οργανωμένος σε όλους τους τομείς της βιομηχανίας, γίνεται η ολότητα της κοινωνίας. Αυτή είναι η φασιστική λύση» (Πολάνυι, 1935: 392).

Ο Πολάνυι επέμενε στις συνέπειες της με κάθε κόστος για την κοινωνία και την εργασία προσήλωσης σε πολιτικές σταθεροποίησης του νομίσματος πριν και μετά την κρίση του 1929-1930, αποδίδοντας την κρίση στον φιλελεύθερο χαρακτήρα του συστήματος. Η αδυναμία λειτουργίας του κανόνα του χρυσού σε ένα περιβάλλον αλληλεξαρτώμενων οικονομιών, οι οικονομικές ασυμμετρίες μεταξύ χωρών, οι συνεχόμενες κρίσεις και μια διαδεδομένη στην κοινωνία πεποίθηση υποχώρησης της εθνικής κυριαρχίας αποτελούσαν για τον Πολάνυι παράγοντες ανόδου του φασισμού. Τόσο ο φασισμός στη Γερμανία όσο και το New Deal στις ΗΠΑ ήταν ετερογενή πολιτικά προϊόντα της ίδιας κρίσης της οικονομίας της αγοράς και, με τελείως διαφορετικό τρόπο, επιχείρησαν να αποτελέσουν διέξοδο για τη διάσωση του καπιταλισμού.

Απέναντι στη φασιστική λύση ο Πολάνυι ήταν ιδιαίτερα επικριτικός, τονίζοντας τον οικονομικό ρόλο του φασισμού, αφού γι' αυτόν ο φασισμός δεν αποτελούσε παρά μια δύναμη που επιδίωκε να διασώσει τον σε κρίση καπιταλισμό. Στο δοκίμιό του *Η Ουσία του Φασισμού* (*The Essence of Fascism* [1935]), σε μια συλλογή κειμένων που επιμελούνταν μια ομάδα Αυστριακών χριστιανών σοσιαλιστών (βλ. Polanyi-Levitt and Mendell, 1987: 25), ο Πολάνυι εξέφραζε την ιδέα ότι ο φασισμός αποτελούσε άρνηση της χριστιανικής αλλά και της σοσιαλιστικής ιδέας της ανθρώπινης ισότητας, καθώς και της πρόσληψης της κοινωνίας ως συνόλου σχέσεων και θεσμών. Ξεκινούσε μιλώντας για την εχθρότητα του φασισμού όχι μόνο απέναντι στην εκκλησία, στους ειρηνιστές χριστιανούς και στους

θρησκευόμενους σοσιαλιστές, αλλά κυρίως απέναντι στα εργατικά κινήματα και τα σοσιαλιστικά κόμματα της Ευρώπης (Πολάνυι, 1935: 359).

Ο φασισμός αποτελούσε για τον Πολάνυι μια αντι-ατομικιστική ιδεολογία με την έννοια ότι αντιτίθετο στις δημοκρατικές εκφάνσεις του ατομικισμού (ατομικά και πολιτικά δικαιώματα) και κυρίως στο σοσιαλισμό, που αναγνώριζε μια *«ισότητα των ατόμων ως άτομα»* (Πολάνυι, 1935: 366, η έμφαση στο πρωτότυπο). Αφού ο σοσιαλισμός γνώριζε άνθηση ασκώντας μεγάλη επιρροή στην εργατική τάξη και αφού η δημοκρατία έδινε στην τάξη αυτή πολύτιμα προνόμια, ο μόνος τρόπος για να αποφευχθεί ο σοσιαλισμός ήταν να αποφευχθεί η ίδια η δημοκρατία. «Αυτό είναι το *raison d' être* των φασιστικών κινημάτων στην Ευρώπη», διαπίστωνε ο Πολάνυι (1935: 367). Κατ' αυτόν, η φασιστική φόρμουλα[15] σκόπευε να μετατρέψει τη γενική δυσαρέσκεια απέναντι στο φιλελευθερισμό σε δυσαρέσκεια απέναντι στη δημοκρατία και στο σοσιαλισμό, χωρίς μάλιστα καμία κριτική σε άλλες καπιταλιστικές μορφές, όπως η κορπορατική, αφήνοντας άθικτο τον ίδιο τον καπιταλισμό και εντέλει διασώζοντάς τον. Ζητούμενη ήταν η καταστροφή σοσιαλισμού και δημοκρατίας, αφού, π.χ., για τον Χίτλερ «η δυτική δημοκρατία» δεν ήταν παρά «ο προάγγελος του μαρξισμού», ενώ για τον Μουσολίνι η δημοκρατία ήταν ένας απλός αναχρονισμός και μόνο ένα «αυταρχικό κράτος» μπορούσε «να διαχειριστεί τις σύμφυτες με τον καπιταλισμό αντιφάσεις» (ο Χίτλερ και ο Μουσολίνι αναφέρονται από τον Πολάνυι [1935: 391]). Με τη φασιστική λύση, ο ίδιος ο κοινωνικός δεσμός διαλυόταν μαζί με τη δημοκρατία:

> «Η κοινωνιολογία του φασισμού αποδεικνύεται μια προσπάθεια να μετασχηματιστεί η δομή της κοινωνίας με τρόπο ώστε να εξαλειφθεί

15. Αυτή χαρακτηριζόταν από δύο αντιθετικές τάσεις, το βιταλισμό και τον ολοκληρωτισμό. Ο βιταλισμός αναφερόταν στον «φυσικό άνθρωπο», που προηγούνταν της κοινωνίας και συνδεόταν με τις βιοκεντρικές, μη συνειδητές λειτουργίες του ατόμου ως ζώου (Πολάνυι, 1935: 383). Ο ολοκληρωτισμός έβλεπε την κοινωνία όχι σχεσιακά, αλλά ως σύνολο πεδίων (το πολιτικό, το οικονομικό, το πολιτισμικό, το θρησκευτικό κ.ά.) κάτω από μια αφηρημένη «ολότητα», εντός της οποίας τα άτομα/παραγωγοί σχετίζονταν μεταξύ τους μόνο μέσω αυτού που από κοινού παρήγαγαν ή αντάλλασαν, δηλαδή μέσω του προϊόντος, έτσι ώστε τελικά, όπως περιγράφει ο Πολάνυι (1935: 373), «τίποτα προσωπικό να μην έχει ουσία εκτός και αν [...] γίνει απρόσωπο. Ακόμα και η φιλία δεν είναι η άμεση σχέση δύο προσώπων, αλλά μια σχέση των δύο με την κοινή τους Φιλία».

> η οποιαδήποτε τάση εξέλιξής της προς το Σοσιαλισμό. Η πραγματική σύνδεση ανάμεσα στα δύο βρίσκεται στο πολιτικό πεδίο, στην αναγκαιότητα της καταστροφής των θεσμών της Δημοκρατίας. Διότι [...] η Δημοκρατία οδηγεί στο Σοσιαλισμό, άρα για να μην υπάρξει ο Σοσιαλισμός, πρέπει να καταργηθεί η Δημοκρατία» (Πολάνυι, 1935: 391).

Η «επέκταση της δημοκρατικής αρχής στην οικονομία», που συνεπαγόταν «την κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και συνεπώς την εξαφάνιση μιας ξεχωριστής αυτόνομης οικονομικής σφαίρας», για τον Πολάνυι (1935: 392) συνιστούσε το θεμέλιο του σοσιαλισμού ή μια συνθήκη όπου «η δημοκρατική πολιτική σφαίρα γίνεται η ολότητα της κοινωνίας». Η ενθάρρυνση των πρωτοβουλιών των παραγωγών, μια εδαφικά και λειτουργικά προσδιορισμένη αντιπροσωπευτικότητα της κοινωνίας, η κατάρτιση για την πολιτική και την οικονομική αυτοδιαχείριση, η εντατική δημοκρατία σε μικρούς κύκλους, η θρησκευτική και η ακαδημαϊκή ελευθερία, η ελευθερία έκφρασης και σκέψης εντός διαφόρων ενώσεων, καθώς και το δημοκρατικό κράτος αποτελούσαν κάποια από τα χαρακτηριστικά του σοσιαλιστικού οράματος του Πολάνυι (1935: 392).

Ως προς το οικονομικό πρόγραμμα του ναζισμού, ο Πολάνυι (2002: 199) εμφανιζόταν στο κείμενό του *Ο Χίτλερ και η Οικονομία* (*Hitler und die Wirtschaft*), το οποίο έγραψε το 1933, επικριτικός. Ειρωνευόταν την ιδέα ότι με την κατάληψη του κράτους η οικονομία θα ανέκαμπτε από μόνη της, ενώ θεωρούσε τα λεγόμενα περί κατάργησης, π.χ., της μεγάλης ακίνητης περιουσίας απλώς δημαγωγικά μέσα για την άνοδο στην εξουσία. Ανάλογες υποσχέσεις επενδυμένες και με μια μπολσεβίκικη φρασεολογία, π.χ. κατά των «αντιδραστικών αριστοκρατών» ή της «δουλείας του τόκου», εξυπηρετούσαν το σκοπό της ολοκλήρωσης της «επανάστασης», για την οποία εξάλλου έπρεπε να παραμεριστεί η θέληση ακόμα και των πιο πιστών θιασωτών του καπιταλισμού, των οποίων τις αντιλήψεις ο Χίτλερ ουσιαστικά συμμεριζόταν.[16] Το σύστημα έπρεπε να διασωθεί μέσω του κρα-

16. Εδώ ο Πολάνυι αναφέρει το παράδειγμα του A. Hugenberg, μεγαλοεπιχειρηματία και ηγέτη του Γερμανικού Εθνικού Λαϊκού Κόμματος (DNVP) που αντιπολιτευόταν την κυβέρνηση Brünning και επιδίωκε την κατάργηση του Συντάγματος της Βαϊμάρης. Παρ' ότι για ένα διάστημα υπουργός του Χίτλερ, τελικά «ο Hugenberg έπρεπε να χτυπηθεί πολιτικά, ώστε το οικονομικό του πρόγραμμα να οδηγηθεί στη νίκη απ' τους νέους κυρίους» έγραφε ο Πολάνυι και σημείωνε ότι αυτό εννοούσε ο Χίτλερ με το συχνά επαναλαμβανόμενο τσιτάτο «υπεροχή της πολιτικής έναντι της οικονομίας» (Πολάνυι, 2002: 200).

τικού καπιταλιστικού κορπορατισμού, ακόμα και πάρα τις επιμέρους βουλήσεις μεμονωμένων καπιταλιστών και φιλικών τους κομματικών σχηματισμών.

Ο προεκλογικά εξαγγελμένος σοσιαλισμός εξαϋλώθηκε αμέσως μετά την κατάληψη της εξουσίας, γεγονός που, όπως σημείωνε ο Πολάνυι (2002: 199), κάθε άλλο παρά συγκρουόταν με τα συμφέροντα των μεγαλοβιομηχάνων ή απογοήτευε κείμενες στον Χίτλερ ομάδες, όπως τα τάγματα εφόδου, τα οποία επιδίωκαν βάθυνση του φασισμού. Η κατάργηση του θεσμού της διαιτησίας και των συνδικάτων και η αντικατάστασή τους με τις Επιτροπές Εργασίας (Treuhänder der Arbeit) με νόμο το 1933 ήταν ένα από τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα της βαθιά καπιταλιστικής προοπτικής του Χίτλερ και των στόχων του να αναδιαμορφώσει όλους τους θεσμούς προς αυτή την κατεύθυνση, πλήττοντας την εργατική τάξη υπέρ μιας υποτιθέμενης ενδοεργοστασιακής και κατ' επέκταση κοινωνικής ειρήνης, στην οποία οι ταξικές αντιθέσεις θα είχαν εξαφανιστεί:

> «Η διαιτησία μπορεί να υπάρξει μόνο εκεί που τα οργανωμένα συμφέροντα εργαζομένων και εργοδοτών συγκρούονται. Αλλά η ίδια η άρνηση της ύπαρξης αυτών των αντιθετικών συμφερόντων και η δημιουργία μιας κοινωνικής οργάνωσης, στην οποία αυτές οι αντιθέσεις δεν βρίσκουν έκφραση, είναι ο πυρήνας της φασιστικής προσέγγισης της κοινωνίας» (Πολάνυι, 2002: 202).

Στις συνθήκες της κρίσης, υποστήριζε αλλού ο Πολάνυι (1937), ο φασισμός εμφανίστηκε ως λύση ενός παρατεταμένου αδιεξόδου, προϊόν της τάσης αφενός των οικονομικών ελίτ να υποβαθμίζουν τις κυβερνήσεις της δημοκρατίας και αφετέρου της πρακτικής των κυβερνήσεων να παρεμβαίνουν στην οικονομία χωρίς να επιτυγχάνουν ανάκαμψη του καπιταλισμού, νομισματική σταθερότητα και έξοδο από την κρίση. Ως αποτέλεσμα, ο ορατός κίνδυνος για τον Πολάνυι ήταν η ίδια η κατάργηση της δημοκρατίας. Λίγο πριν το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, έβλεπε τη σύγκρουση καπιταλισμού και δημοκρατίας να κορυφώνεται:

> «Όσοι δεσμεύονται σε μια δημοκρατική φιλοσοφία της κοινωνίας πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι το αποτέλεσμα της παρούσας κρίσης της ανθρωπότητας θα εξαρτηθεί κατά πάσα πιθανότητα από την ικανότητα της πολιτικής δημοκρατίας να υπερισχύσει απέναντι στη φασιστική τάση, η οποία είναι σύμφυτη με τη σύγχρονη βιομηχανική οικονομία» (Πολάνυι, 2002: 202).

9. Δημοκρατία και φιλελευθερισμός

Αν η «φασιστική τάση» εκληφθεί, όχι με τη στενά ιστορική, αλλά με την ευρεία έννοια του Πολάνυι, δηλαδή ως τάση για τη διάσωση του σε κρίση καπιταλισμού μέσα από την αποδυνάμωση, απίσχναση, ως και κατάργηση των δημοκρατικών θεσμών και ως τάση που ενυπάρχει στην ιδέα της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς, αναγνωρίζονται, τηρουμένων των αναλογιών, παρόμοιες δυναμικές σήμερα. Γνωρίσματα του φασισμού της δεκαετίας του 1930 ήταν, σύμφωνα με τις περιγραφές του Πολάνυι (2001: 227), «η διάδοση ανορθολογικών φιλοσοφιών, ρατσιστικής αισθητικής, αντικαπιταλιστικής δημαγωγίας, ανορθόδοξων νομισματικών απόψεων, κριτικής του κομματικού συστήματος, ευρείας δυσφήμισης του "κατεστημένου" ή όπως αλλιώς αποκαλούσαν τη δημοκρατική διακυβέρνηση».

Η σημερινή κρίση έχει τροφοδοτήσει εκ νέου τέτοια ρεύματα, με παρόμοια γνωρίσματα όπως αυτά που σκιαγραφεί ο Πολάνυι, τα οποία δεν συναντάμε μόνο στη Χρυσή Αυγή, αλλά και σε μια σειρά από ακροδεξιά, εθνικιστικά ή ευρωσκεπτικιστικά κόμματα. Τέτοια κόμματα είναι, π.χ., το Εναλλακτική για τη Γερμανία (Alternative für Deutschland – AfD), που θεμελιώθηκε πάνω στην κρίση του ευρώ, διεκδικώντας έξοδο των χωρών του Νότου, παύση των χρηματοδοτήσεων από τη Γερμανία προς την Ελλάδα, έλεγχο των ροών μετανάστευσης κτλ., το Κόμμα της Ελευθερίας της Αυστρίας (Freiheitliche Partei Österreichs – FPÖ), του οποίου τα ποσοστά αυξήθηκαν από το 2008 ως το 2013, υποστηρίζοντας ανάμεσα σε άλλα την έξοδο της Ελλάδας από την Ευρωζώνη και τη δημιουργία μιας ξεχωριστής νομισματικής ένωσης για τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, το ακροδεξιό Εθνικό Μέτωπο στη Γαλλία (Front National – FN), με παρόμοιες θέσεις περί στροφής στην εθνική οικονομία, το οποίο, ομοίως, ενδυναμώθηκε στα χρόνια της κρίσης, ή το εθνικιστικό Κόμμα της Ανεξαρτησίας της Αγγλίας (UK Independence Party), που αύξησε την παρουσία του στο Ευρωκοινοβούλιο με θέσεις υπέρ της αποχώρησης από την ΕΕ, αναθεώρησης των συμφωνιών μεταξύ Αγγλίας και ΕΕ κ.ά.

Τα κόμματα αυτά αποτελούν προϊόντα της σημερινής κατάστασης, όπως αυτή διαμορφώνεται από την κυριαρχία νεοφιλελεύθερων πολιτικών, την όξυνση των οικονομικοκοινωνικών ανισοτήτων και τη διεύρυνση της κοινωνικής και της εργασιακής ανασφάλειας. Η πίστη στην αυτορρυθμιζόμενη αγορά, η αποδυνάμωση των προνοιακών αρμοδιοτήτων των μεμονωμένων εθνών κρατών, η έμφαση στην ανταγωνιστικότητα και στις πολιτικές ελαστικοποίησης της εργασίας, η αποσύνδεση της επίσημης πολιτικής από κοινωνικές προτεραιότητες υπέρ της ευρωπαϊκοποίησης ή της ικανοποίησης κριτηρίων παραμονής στην Ευρωζώνη αποτελούν το υπόβαθρο της υποβάθμισης και του μετασχηματισμού των εθνικοκρατικών δημοκρατιών στην Ελλάδα και αλλού.

Αυτό είναι εξάλλου και το πνεύμα της «Αναφοράς των Πέντε Προέδρων», οι οποίοι προτρέπουν: «Σε έναν αυξανόμενα παγκοσμιοποιημένο κόσμο, τα κράτημέλη έχουν ευθύνη και συμφέρον να εφαρμόσουν υγιείς πολιτικές και να αναλάβουν μεταρρυθμίσεις που θα κάνουν τις οικονομίες τους πιο ευέλικτες και ανταγωνιστικές» (Juncker et al., 2015: 4). Η ίδια αναφορά υποστηρίζει με θέρμη την ανάγκη για μεγαλύτερο «μοίρασμα της κυριαρχίας» των κρατών-μελών μελλοντικά με στόχο την «οικονομική σύγκλιση», δηλαδή για περισσότερο έλεγχο των εθνικών προϋπολογισμών (Juncker et al., 2015: 4). Καμία μνεία δεν γίνεται σε θέματα αμοιβαιοποίησης χρέους ή κάποιας μορφής δημοσιονομική τόνωση για χώρες που βρίσκονται σε ανάγκη, ώστε μέχρι και φιλικοί προς αυτήν σχολιαστές να βλέπουν «έναν κίνδυνο η αναφορά των πέντε προέδρων να θεωρηθεί ότι δεν προσφέρει έξοδο από την επικρατούσα αφήγηση της λιτότητας» (Begg, 2015).

Η λογική της αποσύνδεσης κοινωνικών και οικονομικών αναγκών εκφράζεται και στο ζήτημα των μισθολογικών διαπραγματεύσεων. Έμφαση δίνεται στην πρόβλεψη από το Σύμφωνο του Ευρώ δημιουργίας ανεξάρτητων αρχών τεχνικού χαρακτήρα, τις λεγόμενες «αρχές ανταγωνιστικότητας», οι οποίες θα εξετάζουν αν οι μισθοί συμβαδίζουν με την παραγωγικότητα, θα συγκρίνουν με άλλες χώρες της Ευρωζώνης και με τις επιμέρους ανταγωνίστριες χώρες και θα εισηγούνται τροποποιήσεις, ενώ παράλληλα προτείνεται η ενίσχυση των αρχών αυτών με αρμοδιότητες για την προώθηση και τον έλεγχο οικονομικών μεταρρυθμίσεων στην κατεύθυνση της ανταγωνιστικότητας (Juncker et al., 2015: 8).

Ως προστασία από κρίσεις και για λόγους περαιτέρω ομογενοποίησης προτείνεται, εκτός της τραπεζικής ένωσης, και μια δημοσιονομική ένωση στο πλαίσιο της Ευρωζώνης και συγκεκριμένα μια λειτουργία «αυτόματης σταθεροποίησης».

Στόχος αυτής, σύμφωνα με την ίδια αναφορά, δεν θα πρέπει να είναι «να ρυθμίσει ενεργά τον οικονομικό κύκλο», καθώς η Ευρωζώνη δεν θεωρείται παρά ο χώρος μιας αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Οι κρίσεις θα επιλύονται χωρίς παρέμβαση, αφού «αυτόματοι» μηχανισμοί θα «απορροφούν τα μεγάλα μακροοικονομικά σοκ κάνοντας την Ευρωζώνη συνολικά πιο ανθεκτική» (Juncker et al., 2015: 8). Δεν διευκρινίζεται πώς ακριβώς θα λειτουργούν οι εν λόγω αυτόματοι μηχανισμοί, διότι αυτό κατά τους συντάκτες της αναφοράς «απαιτεί περισσότερη σε βάθος εργασία από ομάδα ειδικών», αλλά δίνεται μια κατεύθυνση. Προτείνεται (Juncker et al., 2015: 15) να λειτουργήσει το Ευρωπαϊκό Ταμείο Στρατηγικών Επενδύσεων (European Fund for Strategic Investments) ως χρηματοδοτική πηγή για στοχευμένες επενδύσεις «ανάλογα με τον κύκλο εργασιών», αλλά με τις εξής προϋποθέσεις: α) να μην υποβιβάσει τα κίνητρα για «υγιείς» δημοσιονομικές πολιτικές των κρατών-μελών, ώστε να αντιμετωπιστούν οι «δομικές αδυναμίες» και να αποφευχθούν πιθανοί «ηθικοί κίνδυνοι», β) να μην οδηγήσει αυτό σε μόνιμες μεταβιβάσεις μεταξύ χωρών, ούτε να θεωρηθεί μέσο εξίσωσης των εισοδημάτων στα διαφορετικά κράτη-μέλη.

Το ότι η αναφορά από τη μια αποτρέπει κατηγορηματικά από τη «σύγκλιση εισοδημάτων» και από την άλλη προτρέπει θερμά σε «οικονομική σύγκλιση» δείχνει τη λογική και τη νέα κατεύθυνση που προβλέπεται για την Ευρωζώνη. Ενώ η ασυμμετρία και η εισοδηματική ανισότητα ανάμεσα στα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης βαθαίνουν, η προτεινόμενη «οικονομική σύγκλιση» δεν αφορά παρά την κοινή πορεία προς τη φιλελευθεροποίηση. Πρόκειται για διαδικασία που γίνεται πιο συστηματική από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, συνδυαστικά με την εντατικοποίηση της χρήσης χρηματοπιστωτικών αντί άλλων μοχλών ανάπτυξης, και την αύξηση του ιδιωτικού δανεισμού, ο οποίος λειτούργησε ως αντίβαρο στην ολοένα και μειούμενη κρατικοπρονοιακή λειτουργία.

Αυτή την κοινή τάση προς τη φιλελευθεροποίηση τεκμηριώνουν εξάλλου μελέτες όπως των Höpner et al. (2014), με αναφορά σε είκοσι μία χώρες του ΟΟΣΑ. Οι πολιτικές παρεμβάσεις από τα μέσα του 1980 αφορούν το μετασχηματισμό του δημόσιου τομέα με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια, την προώθηση των ιδιωτικοποιήσεων, την αποδυνάμωση της εργασιακής προστασίας για μόνιμες και προσωρινές συμβάσεις, την προώθηση κεφαλαιοποιητικών σχημάτων για τις συντάξεις, τη μείωση των δημόσιων δαπανών για την υγεία, την αυστηροποίηση της νομοθεσίας περί ανταγωνιστικότητας κ.ά. (Höpner et al., 2014: 24). Οι συγ-

γραφείς τονίζουν βέβαια ότι συζητούν τη «σύγκλιση στις πολιτικές φιλελευθεροποίησης» περισσότερο ως φαινόμενο παρά ως ένδειξη ότι η οικονομία της αγοράς είναι η μόνη βιώσιμη στο καπιταλιστικό πλαίσιο και ότι, με έναν εξελικτικό τρόπο, αυτή τείνει να επικρατήσει διαπαντός. Κάτι τέτοιο, σημειώνουν οι ίδιοι, θα απέκρυπτε τους λόγους που ιστορικές περίοδοι εγκατάλειψης του μοντέλου της οικονομίας της αγοράς εναλλάσσονται με περιόδους φιλελευθεροποίησης, όπως δείχνει και το πέρασμα από τους μεταπολεμικούς κεϋνσιανούς καπιταλισμούς Ευρώπης και Αμερικής στους νεοφιλελεύθερους μερικές δεκαετίες αργότερα.

Ούτε οι πολιτικές φιλελευθεροποίησης είχαν κοινές ταχύτητες και συνέπειες στις διάφορες χώρες, ακόμα και παρά τη γενική επικράτηση του μοντέλου της χρηματοπιστωτικά ωθούμενης ανάπτυξης κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Η τάση όμως παραμένει κοινή, όπως φαίνεται εξάλλου και από τις φιλελεύθερες ερμηνείες τις οποίες ευρωπαϊκοί θεσμοί δίνουν σε θέματα κίνησης κεφαλαίου και ανθρώπων και από την αυξανόμενη τάση τους να προωθούν (και στην περίπτωση της Ελλάδας να επιβάλλουν) μέτρα φιλελευθεροποίησης, που μέχρι πρότινος ενέπιπταν στη δικαιοδοσία των εθνών κρατών. Στην παρούσα φάση, και με κόστος τη ραγδαία αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων και της εργασιακής ανασφάλειας, «τίποτα δεν αποτελεί ένδειξη ότι η ευρωπαϊκή πολιτική φιλελευθεροποίησης έχει φτάσει το ζενίθ της» σημειώνουν συμπερασματικά οι Höpner et al. (2014: 30).

10. Η «πολιτική της εκπλήρωσης»

Με τον όρο *Erfüllungspolitik*, δηλαδή «πολιτική της εκπλήρωσης», περιγραφόταν από τη δεκαετία του 1920 η πολιτική που ακολουθούσαν οι γερμανικές κυβερνήσεις προσπαθώντας να εκπληρώσουν τους όρους που είχαν θέσει οι νικητές του πολέμου σχετικά με την αποπληρωμή των πολεμικών επανορθώσεων (Winkler, 2011: 89). Επρόκειτο για πολιτική στην οποία ο Πολάνυι αναφερόταν κατά κόρον. Η πολιτική που ακολουθείται στην Ελλάδα μετά το 2010 αποτελεί μια νέα, ιδιότυπη *Erfüllungspolitik* στο πλαίσιο της Ευρωζώνης και της συνταγής «μέτρα για δόσεις» των μνημονιακών συμφωνιών, αλλά και στο πλαίσιο μιας μορφής διακυβέρνησης που εμπλέκει στην ελληνική διοίκηση μια σειρά διεθνείς φορείς, οργανισμούς και εταιρείες.[17]

Στη διαχείριση της κρίσης μέσω της «πολιτικής της εκπλήρωσης» έχει θεωρη-

17. Μια σειρά φορείς, οργανισμοί, εταιρείες κτλ. ανέλαβαν αρμοδιότητες σε διάφορα επίπεδα, στο πλαίσιο παροχής τεχνικής βοήθειας, τεχνογνωσίας, συντονισμού, χάραξης προσανατολισμού, γνωμοδότησης κτλ., με βασικότερους την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το ΔΝΤ και τον ΟΟΣΑ, αλλά και άλλους για επιμέρους θέματα. Παραδειγματικά: Για τη διαχείριση εσόδων και τη φορολογία δραστηριοποιήθηκαν επιτόπιοι σύμβουλοι βελγικού οργανισμού «τεχνικής στήριξης» από κοινού με την Ομάδα Δράσης για την Ελλάδα μέσω σύμβασης με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Για την οριστικοποίηση του σχεδίου πρόληψης δημιουργίας αποβλήτων υπήρξε συνεργασία με τον Ευρωπαϊκό Οργανισμό Περιβάλλοντος. Για τη διευκόλυνση του εμπορίου συμμετείχαν μαζί με την Ομάδα Δράσης για την Ελλάδα επιτόπιοι σύμβουλοι της Οικονομικής Επιτροπής για την Ευρώπη των Ηνωμένων Εθνών (ΟΕΕ/ΗΕ) και του Παγκόσμιου Οργανισμού Τελωνείων (ΠΟΤ). Συστάσεις σχετικά με την αδειοδότηση επιχειρήσεων και οικοδομών αλλά και τη φορολογία ακινήτων δόθηκαν από εμπειρογνώμονες της Παγκόσμιας Τράπεζας. Επί θεμάτων περιφερειακής και τοπικής αυτοδιοίκησης δραστηριοποιήθηκε η γερμανική Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ). Για πρότυπα αναφορικά με τη μεταρρύθμιση στην υγεία, στο δίκτυο ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και στον ΕΟΠΥΥ υλοποιήθηκε συμφωνία με την Παγκόσμια Οργάνωση Υγεί-

θεί ότι αντανακλάται η σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ δανειστριών και δανειζόμενων χωρών ή η αντίθεση μεταξύ ετερογενών καπιταλιστικών μοντέλων, δηλαδή μεταξύ του μπλοκ των χωρών της βόρειας και αυτών της νότιας Ευρώπης. Περισσότερο από αυτά τα στοιχεία όμως η εν λόγω πολιτική αποκρυσταλλώνει την αντίθεση ανάμεσα σε δύο διαφορετικές ιδεολογικοπολιτικές θεωρήσεις για την κρίση αλλά και τον τρόπο λειτουργίας της Ευρωζώνης, αφενός τη φιλελεύθερη γραμμή και αφετέρου εκείνη κατά της λιτότητας. Η πρώτη υποστηρίζει τις πολιτικές ανταγωνιστικότητας και επιχειρηματικά φιλικής διακυβέρνησης, και κυρίως τη δημοσιονομική πειθαρχία, ακόμα και αν τα ίδια τα κριτήρια του Μάαστριχτ έχουν διαταραχθεί εξαιτίας αυτών των πολιτικών λιτότητας, π.χ. ως προς το χρέος τόσο μεμονωμένων χωρών όσο και συνολικά της Ευρωζώνης (Pettifor, 2015b). Η δεύτερη θεώρηση αποδομεί τη λιτότητα ως μέθοδο διαχείρισης της κρίσης, συζητά τρόπους διαγραφής του χρέους χωρών όπως η Ελλάδα, προωθεί την ιδέα της αύξησης των χρηματοδοτήσεων για ανάπτυξη και της Ευρωζώνης ως ένωσης μεταβιβάσεων από πλεονασματικές σε ελλειμματικές χώρες. Μια τρίτη θεώρηση, δηλαδή η αυταρκειακή, επιχειρηματολογεί υπέρ της επιστροφής στα εθνικά νομίσματα και της ενδυνάμωσης της εγχώριας οικονομίας και του έθνους κράτους. Παρά τη διεύρυνση της απήχησής της στη συγκυρία της κρίσης, παραμένει πολιτικά περιορισμένη.

Η πρώτη ιδεολογικοπολιτική θεώρηση έχει κυριαρχήσει, παρά την οξεία κριτική που της ασκείται. Αυτή η κριτική μιλά (κυρίως αλλά όχι μόνο) για γερμανική πολιτική ακαμψία, αδιέξοδη επιμονή στη λιτότητα και μια στρεβλή ιδέα περί Ευρώπης ως ένωσης οικονομικού ανταγωνισμού, με τη δημοκρατία εκφυλισμένη ή περιορισμένη απλώς στην επιλογή κομμάτων που όμως αντιπροσωπεύουν παρόμοιες πολιτικές. «Η ιδέα ότι η ευρωπαϊκή συνοχή επιτυγχάνεται μέσω του ανταγωνισμού και της υπερεθνικά θεσμοποιημένης εξουσίας της αγοράς είναι μια ψευδαίσθηση των τεχνοκρατών. Η πραγματικότητα δεν χωράει στον κορσέ του Μάαστριχτ» γράφει, για παράδειγμα, ένας από τους επικριτές της πολιτικής της λιτότητας (Hoffer, 2015).

Ομοίως ο Huebner υποστηρίζει ότι μόνο με την εμπέδωση θεσμικής προστασίας και βαθιά κοινωνικών κριτηρίων της λογικής του Πολάνυι, που θα υπερβαί-

---

ας (ΠΟΥ) (για τις επιμέρους δράσεις αυτών των φορέων, οργανισμών κ.ά. βλ. Ομάδα Δράσης για την Ελλάδα [2014]).

νουν αυτά των διεθνών οργανισμών του φιλελευθερισμού, μπορεί να δημιουργηθεί μια παγκόσμια οικονομία στην κατεύθυνση της μείωσης των κοινωνικών ανισοτήτων και των ασυμμετριών μεταξύ χωρών, δηλαδή μόνο, όπως το θέτει ο ίδιος (Huebner, 2014), «φέρνοντας τον Πολάνυι στις Βρυξέλλες». Αντίστοιχη προτροπή έχει διατυπωθεί και από άλλους, π.χ. από τον Fuller (2015), που γράφει ότι: «Αν οι πολιτικοί στην Αθήνα, στις Βρυξέλλες και στο Βερολίνο θέλουν να αποφύγουν την ανεξέλεγκτη αποσύνθεση του ευρωπαϊκού οικονομικού χώρου, θα πρέπει να διαβάσουν προσεκτικά τον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*».

Παρακολουθώντας τις αυταρκειακές τάσεις στην πολιτική και τον εθνικισμό στην κοινωνία να διογκώνονται με άξονα τα ζητήματα του νομίσματος και της σύνδεσης με τον κανόνα του χρυσού, ο Πολάνυι εντόπιζε το πρόβλημα στον φιλελεύθερο χαρακτήρα του διεθνούς νομισματικού συστήματος, αλλά όχι στην ίδια την ιδέα ενός τέτοιου συστήματος. Σημείο-κλειδί στη συνολική θεώρησή του ήταν η κριτική στην «ουτοπία της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς», όπως τη χαρακτήριζε, την οποία ο κανόνας του χρυσού –παρά τις τεχνικά δαιδαλώδεις συνέπειες, τις διαφορές από χώρα σε χώρα και τους ενίοτε αντιφατικούς τρόπους λειτουργίας του (Bordo and Schwartz, 1984)– αντανακλούσε στο διεθνές επίπεδο. Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 δεν ήταν οπαδός της στροφής στις πολιτικές εθνικής αυτάρκειας με την έννοια ενός ελεγχόμενου οικονομικού απομονωτισμού, όπως πρέσβευε κατά κανόνα ο φασισμός, ούτε δαιμονοποιούσε τα τεχνικά και τα πολιτικά εργαλεία του διεθνούς νομισματικού ελέγχου, τα οποία για τον Πολάνυι (2014: 192) «είχαν έρθει για να μείνουν» και αποτελούσαν προϊόντα μιας σύνθετης βιομηχανικής κοινωνίας.

Συγκρίνοντας, στο πλαίσιο μιας σειράς διαλέξεων που έδωσε τις χρονιές 1937-1938 στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, τις διαφορετικές πολιτικές απαντήσεις στην κρίση, ο Πολάνυι (2014a) επισκοπούσε τις βασικές ιδέες του αγγλικού φιλελευθερισμού, του γερμανικού φασισμού, του ρωσικού σοσιαλισμού και του κορπορατίστικου κράτους σε Ιταλία και Αυστρία. Συγκεκριμένα, στη διάλεξη με τίτλο *Αυτάρκεια και Διεθνές Εμπόριο* (*Self-Sufficiency and International Trade*), ο Πολάνυι (2014a: 188-193) περιέγραφε πώς ο πόλεμος, οι συνεπακολουθούμενες κρίσεις αντί της ανάκαμψης και η βεβιασμένη εκ νέου υιοθέτηση του κανόνα του χρυσού έκαναν φανερή την αποτυχία τής τότε διαδεδομένης «ταύτισης του διε-

θνισμού με τον διεθνή κανόνα του χρυσού», η οποία εξάλλου θυμίζει τη λογική της Α. Μέρκελ ότι «αν αποτύχει το ευρώ, τότε αποτυγχάνει η Ευρώπη».[18]

Όμως, απέναντι σε αυτή την απλουστευτική ταύτιση, ο Πολάνυι προέτασσε την ανάγκη όχι μιας οικονομίας εθνικιστικής αυτάρκειας, αλλά ενός νέου συστήματος διεθνούς οικονομικής συνεργασίας που θα θυσίαζε τις αρχές του φιλελευθερισμού για αυτές του σοσιαλιστικού σχεδιασμού. Γι' αυτό εξάλλου και στο κείμενό του *Οι Ρίζες του Πασιφισμού* (*The Roots of Pacifism* [2014e]) στα μέσα της δεκαετίας του 1930 οραματιζόταν ένα σύστημα με σοσιαλιστική βάση και κοινοτική οικονομία στο εσωτερικό και οικονομική αλληλεξάρτηση στο διεθνές επίπεδο, ως αντίποδα στις δυνάμεις του φασισμού και της εθνικιστικής αυτάρκειας (Πολάνυι, 2014e: 91). Το κοινωνικό του όραμα εμπνεόταν επιπλέον από τον R. Owen.[19]

---

18. Merkel, A. (2010). "Scheitert der Euro, dann scheitert Europa", Deutscher Bundestag, 19.05.2010 (https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2010/29826227_kw20_de_stabilisierungsmechanismus/201760).

19. Ο συντεχνιακός σοσιαλισμός (guild socialism) του Owen αποτελούσε για τον Πολάνυι πρότυπο κοινοτισμού, καθώς, προτού παρακμάσει, είχε επιτύχει υψηλή παραγωγικότητα της εργασίας συνδυαστικά με το μειωμένο ωράριο (δεκάωρο αρχικά και μετά το 1817 οκτάωρο), την εκπαίδευση ανηλίκων και ενηλίκων, τις δραστηριότητες ψυχαγωγίας, την ενεργή δράση των συνεταιρισμών και των συνεταιριστικών χωριών, το λεγόμενο γραφείο απασχόλησης εργατικού δυναμικού, τα τοπικά νομίσματα για κοινοτική χρήση, τα ανταλλακτικά παζάρια μεταξύ τεχνιτών, που ικανοποιούσαν ανάγκες αποφεύγοντας τις διακυμάνσεις των τιμών της αγοράς, την κοινωνική αρωγή απόρων και παιδιών κ.ά. (Πολάνυι, 2001: 166-168). Επρόκειτο στα μάτια του Πολάνυι (2001: 169) για έναν χριστιανικό συντεχνιακό σοσιαλισμό που δεν πάσχιζε να συμφιλιώσει τους φτωχούς με τη μοίρα τους, όπως συνήθιζαν να επιδιώκουν οι φίλοι της ελεύθερης αγοράς και φιλάνθρωποι χριστιανοί, αλλά καλούσε για ανατροπή της κοινωνικής εκμετάλλευσης με σύμμαχο τη βιομηχανία. Ο οουενισμός, όπως τον έβλεπε ο Πολάνυι, επιζητούσε να θέσει τη βιομηχανική ανάπτυξη στην υπηρεσία της κοινωνικής ευημερίας και της δημοκρατικής συμμετοχής. Αρνούνταν να αποδεχτεί τη διάκριση οικονομικής και πολιτικής σφαίρας, όπως αυτή είχε εμπεδωθεί στο φιλελευθερισμό. «Η αποδοχή μιας ξεχωριστής οικονομικής σφαίρας θα ισοδυναμούσε με αναγνώριση της αρχής του κέρδους ως οργανωτικής δύναμης στην κοινωνία, πράγμα που συναντούσε την άρνηση του Owen» έγραφε ο Πολάνυι (2001: 167) εκφράζοντας παράλληλα θαυμασμό για τα τεκταινόμενα στην περιοχή του New Lanark, όπου ο Owen είχε ιδρύσει την εργοστασιακή ουτοπία του.

Επίσης, όπως προκύπτει από το κείμενό του *Ο Μηχανισμός της Παγκόσμιας Οικονομικής Κρίσης* (*Der Mechanismus der Weltwirtschaftskrise* [1933]), στο οποίο συζητούσε το υπόβαθρο και τις αιτίες της κρίσης στην περίοδο 1929-1933, ο Πολάνυι δεν συμμεριζόταν την κυρίαρχη κριτική, που έψεγε τις ΗΠΑ ότι περιόριζαν την προσφορά χρήματος και άρα ήταν υπεύθυνες για την κρίση, αλλά δεχόταν «την αντίθετη κριτική, ότι δηλαδή οι αμερικανικές πολιτικές του απεριόριστου πληθωρισμού και των άκριτων εξαγωγών κεφαλαίου ήταν υπεύθυνες για την κρίση» και μάλιστα ενόσω άλλες χώρες έπρεπε να προσδεθούν στους αυστηρούς όρους του κανόνα του χρυσού. «Αν αυτή η κριτική [ότι οι ΗΠΑ περιόριζαν τις πιστώσεις] απέδειξε κάτι, αυτό ήταν ότι κανένα ποσό αμερικανικών δανείων δεν θα ήταν ποτέ αρκετό για να ικανοποιήσει την ευρωπαϊκή ζήτηση» σημείωνε ο Πολάνυι (1933: 8) και ασκούσε κριτική σε όσους είχαν «ξεχάσει την ευρωπαϊκή κραυγή για αμερικανική βοήθεια στα μακρά έτη των επαναλαμβανόμενων χρηματιστικών, οικονομικών και [...] πολιτικών κρίσεων».

Ήταν της άποψης ότι, παρά το δημοσιονομικό βάρος μακράς διάρκειας που θα προέκυπτε εξαιτίας των ομολόγων που είχαν εκδοθεί και πωληθεί στη διάρκεια του πολέμου, η Αμερική θα έπρεπε να είχε διαγράψει το χρέος των ηττημένων χωρών, αντί να τις πιέζει, όπως εντατικά έκανε, για ολική αποπληρωμή, την ίδια μάλιστα στιγμή που συστηματικά αύξανε τα νέα δάνεια προς αυτές. Θεωρούσε όμως πως τα αμερικανικά δάνεια προς την Ευρώπη ήταν υπερβολικά και πολυδάπανα και ότι δεν έκαναν άλλο από το να προσπαθούν να κερδίσουν χρόνο: «Η Ευρώπη γίνεται μάρτυρας των φρικτών συνεπειών της αναβολής της κρίσης μέσω μιας τεχνητά ενισχυμένης κατανάλωσης, και της υπερβολικής εξάρτησης από την πίστωση, δανειστών και δανειζόμενων εξίσου» (Πολάνυι, 1933: 7).

Την ιδέα της διαχείρισης μιας οικονομικής κρίσης με πολιτικά μέσα και την τακτική της παύσης πληρωμών σε περιπτώσεις χωρών που αδυνατούσαν να ανταποκριθούν σε κάποιο εξωτερικό χρέος τις συζητούσε ο Πολάνυι ως παραδείγματα αποτυχίας της θεωρίας της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Τέτοιες λύσεις, που είχαν κατά καιρούς ακολουθηθεί από υπερχρεωμένες κυβερνήσεις, συνδέονταν με τα αδιέξοδα σε συνθήκες ύφεσης και έδειχναν τα όρια του συγκεκριμένου είδους της οικονομίας της αγοράς. «Ήταν εντελώς αβάσιμο να αναμένεται πως οποιαδήποτε χώρα που το νόμισμά της είχε καθιζάνει θα αύξανε αυτομάτως τις εξαγωγές της ή ότι η ανάγκη για ξένο κεφάλαιο θα την ανάγκαζε να αποζημιώσει τον ξένο και να ανταποκριθεί στην εξόφληση των χρεών της» υποστήριζε

ο Πολάνυι (2001: 202). Αν και δεν πίστευε, όπως άλλοι, ότι μετά την αποποίηση των χρεών οι πιστωτές σύντομα θα αποζημιώνονταν επειδή η αγορά από μόνη της θα έθετε την οικονομία σε υγιή τροχιά, ο Πολάνυι επιχειρηματολογούσε υπέρ τέτοιων λύσεων. Παρ' όλα αυτά, στο φιλελεύθερο πλαίσιο, αυτές οι λύσεις ήταν διαχρονικά ανεπιθύμητες και διάφορες μορφές βίας και πολιτικής πίεσης επιλέγονταν από τους πιστωτές ως απάντηση.[20]

20. «Ο μηχανισμός της παγκόσμιας αγοράς δεν ήταν σε θέση να ανεχθεί τέτοιες εξελίξεις. Κανονιοφόροι αποστέλλονταν επί τόπου και η κυβέρνηση που είχε αθετήσει τις υποχρεώσεις της αντιμετώπιζε το ενδεχόμενο βομβαρδισμού ή και κατοχής και εποικισμού. Δεν υπήρχε καμία άλλη μέθοδος για την επιβολή της πληρωμής, την αποφυγή των ζημιών και τη διασφάλιση της λειτουργίας του συστήματος» (Πολάνυι, 2001: 202).

11. Οι αποτυχίες διαχείρισης της κρίσης από το διεθνές σύστημα

Η αποτυχία της φιλελεύθερης οικονομίας να επιλύσει τις κρίσεις της, την οποία τόνιζε ο Πολάνυι, δεν σήμαινε ότι αυτές οι κρίσεις ήταν εφικτό να επιλυθούν από το πολιτικό σύστημα ή από τη διεθνή πολιτική τάξη, εφόσον μάλιστα αυτή ήταν προσανατολισμένη ακριβώς στην επανάκαμψη του φιλελευθερισμού. Στο βιβλίο του *Η Ευρώπη Σήμερα* (*Europe To-Day* [1937]) πραγματευόταν την αναποτελεσματικότητα της Συνθήκης των Βερσαλλιών και της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ), αναποτελεσματικότητα που δεν αφορούσε απλώς τις αδικίες, π.χ., στη χάραξη των συνόρων (Πολάνυι, 1937: 16). Πίστευε ότι η Συνθήκη δεν ήταν βιώσιμη, αφού η ΚτΕ δεν ήταν σε θέση πραγματικά να αντικαταστήσει τη βασισμένη στο σύστημα της εθνικής κυριαρχίας παραδοσιακή τάξη πραγμάτων. Για την ανάλυσή του χώριζε την περίοδο μετά τον πόλεμο σε δύο υποπεριόδους: Η πρώτη ήταν από το 1919 ως το 1933, ενώ η δεύτερη ξεκινούσε με την ανάληψη της εξουσίας από τον Χίτλερ, από το 1933 και μετά. Στην πρώτη υποπερίοδο κυριαρχούσε η εθνική σύγκρουση, την οποία ο Πολάνυι (1937: 13) αντιδιαστέλλει με τη θρησκευτική σύγκρουση του είδους του τριακονταετούς πολέμου, στον οποίο οι σύμμαχοι δεν χρειαζόταν να είναι ομοεθνείς αλλά ομόθρησκοι· για παράδειγμα, στη σύγκρουση καθολικών και προτεσταντών στη Γερμανία, οι προτεστάντες Σουηδοί και οι καθολικοί Αυστριακοί είχαν υποστηρίξει τους αντίστοιχους Γερμανούς ομόθρησκούς τους. Στη δεύτερη υποπερίοδο, στις εθνικοκρατικές συγκρούσεις είχαν προστεθεί το κοινωνικό ζήτημα και η άνοδος του φασισμού.

Ο αφοπλισμός και οι πολεμικές επανορθώσεις ήταν δύο από τα βασικότερα ζητήματα ως το 1933. Ο αφοπλισμός χωρών όπως η Γερμανία, η Αυστρία, η Ουγγαρία κ.ά. ήταν τέτοιος, ώστε οριακά να είναι εγγυημένη η εσωτερική ασφάλειά τους, ενώ δεν υπήρχε χρονικό όριο αλλά μια αιωρούμενη απαίτηση να διαρκέσει ο αφοπλισμός εσαεί. Έτσι, «όταν ο γενικός αφοπλισμός των ηττημένων αποδεί-

χτηκε αδύνατος, η αποτυχία του συστήματος των Βερσαλλιών έγινε φανερή», σημείωνε ο Πολάνυι (1937: 35) και τόνιζε περαιτέρω την αδυναμία της ΚτΕ να λειτουργήσει ως διεθνής κοινότητα ισότιμων μελών. Διακρίσεις και αποκλεισμοί εμπόδιζαν τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα της ΚτΕ. Ενώ οι ηττημένες χώρες έπρεπε να αφοπλιστούν, οι άλλες παρέμεναν εξοπλισμένες, κάποιες είχαν δικαίωμα συμμετοχής στο συμβούλιο, άλλες όχι, οι δε μικρές χώρες βρίσκονταν στη σκιά των ισχυροτέρων. Μια αναθεώρηση της Συνθήκης προς όφελος των ηττημένων δεν γινόταν δεκτή, περιγράφει ο Πολάνυι (1937: 20), από το φόβο (κυρίως των Γάλλων) ότι μια τέτοια αναθεώρηση θα βελτίωνε τις οικονομίες τους και θα οδηγούσε σε νέα επιθετικότητα στο στρατιωτικό πεδίο.

Ομοίως, η αξίωση για αφοπλισμό των νικητών δεν έβρισκε έδαφος. Οι νικητές έκρυβαν τη δυσπιστία τους πίσω από συνεχείς ανεκπλήρωτες υποσχέσεις και υπαναχωρήσεις, κάνοντας την ΚτΕ να χάνει σε αξιοπιστία. Έτσι, το σύστημα των Βερσαλλιών είτε θα οδηγούσε στον γενικό αφοπλισμό είτε στον εκ νέου εξοπλισμό των ηττημένων (Πολάνυι, 1937: 38). Το αίτημα του γενικού αφοπλισμού ναυάγησε, καθώς κάτι τέτοιο θα απαιτούσε μια συστημική αναδιάρθρωση των εμπλεκόμενων κρατών. Αυτό, κατά τον Πολάνυι, επιβεβαίωνε τη σοσιαλιστική αντίληψη ότι τα καπιταλιστικά κράτη ήταν ανίκανα να οργανώσουν την ειρήνη. Ο κύβος ερρίφθη με την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία και την αποχώρηση της Γερμανίας τόσο από την ΚτΕ όσο και από τις κατευθύνσεις της Συνόδου Αφοπλισμού: «Από όλες τις μορφές ισότιμου στάτους επιτεύχθηκε το πιο ειδεχθές, το ισότιμο δικαίωμα όλων να ακολουθήσουν την πορεία ενός αυτοκτονικού ανταγωνισμού εξοπλισμών» (Πολάνυι, 1937: 39).

Οι πολεμικές επανορθώσεις ήταν ένας ακόμα όρος της Συνθήκης και κυρίαρχο ζήτημα της περιόδου. Χώρες όπως η Βουλγαρία, η Ουγγαρία και η Αυστρία αποποιήθηκαν γρήγορα την υποχρέωση πληρωμής επανορθώσεων, αφού οι οικονομίες τους κατέρρευσαν, έτσι ώστε το βάρος έπεσε κυρίως στη Γερμανία. Για να μετριαστούν οι αναταράξεις που προκαλούσαν οι πληρωμές στις οικονομίες τόσο όσων πλήρωναν για τις επανορθώσεις όσο και όσων δέχονταν τις πληρωμές σε χρυσό, τέθηκε σε εφαρμογή το Σχέδιο Dawes (1924) και το Σχέδιο Young (1929), το πρώτο για να επεξεργαστεί τον τρόπο των μεταβιβάσεων και το δεύτερο για να ελαφρύνει τις πληρωμές και να μετατρέψει το χρέος σε διαπραγματεύσιμα ομόλογα (Πολάνυι, 1937: 35). Η διεθνής οικονομική κρίση επηρέασε το χρηματοπιστωτικό σύστημα σε τέτοιο βαθμό, ώστε το 1931 ο πρόεδρος των

ΗΠΑ Hoover να καλέσει σε γενικό μορατόριουμ για το συνολικό χρέος. Όμως, «ήταν πολύ αργά», έγραφε ο Πολάνυι (1937: 35), καθώς είχε ήδη διαχυθεί ο πανικός και είχαν χρεοκοπήσει σημαντικές αυστριακές και γερμανικές τράπεζες, οδηγώντας τη Γερμανία σε γενική εγκατάλειψη της υποχρέωσης πληρωμής.

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Πολάνυι (1937: 36), η ιδέα ότι οι επανορθώσεις αποτελούσαν την πρωταρχική αιτία της κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει η Γερμανία ήταν αναληθής. Εκείνο που προκάλεσε, κατά τον Πολάνυι, τη χρεοκοπία της Γερμανίας το 1931 ήταν, όπως έχει ήδη ειπωθεί, ο υπέρμετρος εξωτερικός δανεισμός από τις ΗΠΑ. Παρ' ότι ο δανεισμός είχε αρχικά ωφελήσει τη γερμανική βιομηχανία και την τοπική ανάπτυξη, τα δάνεια χορηγούνταν σε ρυθμό πολύ γρηγορότερο από αυτόν που θα επέτρεπε την αποπληρωμή τους. Ο Πολάνυι (1937: 37) πρόσθετε το εξής: «Το πρόβλημα με τις επανορθώσεις δεν ήταν τόσο οικονομικό όσο πολιτικό. Η Γερμανία έβλεπε τις επανορθώσεις σαν φόρο υποτέλειας προς τους νικητές. Οι κυβερνήσεις που δεν έκαναν ό,τι μπορούσαν για να ξεφορτωθούν τις επανορθώσεις καταγγέλλονταν από τους εθνικιστές ως αντιπατριωτικές». Παρ' ότι για τη γερμανική κοινή γνώμη οι επιβεβλημένες πληρωμές ευθύνονταν για την κατάσταση της χώρας, στην πράξη αυτό δεν ίσχυε. Τα στοιχεία που εξέταζε ο Πολάνυι έδειχναν ότι τα διαγράμματα της ανεργίας, που εξάλλου χρησιμοποιούσαν οι εθνικιστές για να στηρίξουν τα ιδεολογήματά τους, ήταν συγκρίσιμα με αυτά άλλων χωρών· μάλιστα, το πρόβλημα ποτέ δεν έφτασε στις διαστάσεις που είχε στην Αμερική. Ο Πολάνυι (1937: 37) κατέληγε στο ότι «μια Γερμανία κατεστραμμένη από τις επανορθώσεις είναι ένας μύθος».

Στη μετά το 1933 περίοδο, η κατάρρευση του συστήματος των Βερσαλλιών οδηγεί σε μια άνευ προηγουμένου κούρσα ανταγωνιστικών εξοπλισμών και προετοιμασιών σύγκρουσης. Στις εθνικοκρατικές αντιπαλότητες προστίθεται, όπως περιγράφει ο Πολάνυι (1937: 53), και η κοινωνική σύγκρουση, με τις εξελίξεις στη Γερμανία να είναι σημαντικές και στις δύο μορφές σύγκρουσης. Η εργατική τάξη εκεί είχε παίξει καθοριστικό ρόλο στην ανατροπή της φεουδαρχικής αριστοκρατίας, εγκαθιστώντας τη δημοκρατία. Με την κατάρρευση των δυναστειών, την οικοδόμηση ενός νέου κράτους την επιφορτίστηκαν τα κόμματα της εργατικής τάξης και τα συνδικάτα.[21] Αλλά, οι παραδοσιακές άρχουσες τάξεις

21. «Δεν αποτελεί έκπληξη που η εργατική τάξη ένιωθε περήφανη για το επίτευγμά της. Είχαν σώσει την κοινωνία από την αναρχία και οργάνωσαν τη δημοκρατική κοινότητα

αδυνατούσαν να αποδεχτούν την ήττα. Οι προσπάθειές τους να ανακαταλάβουν την εξουσία και η κατάργηση των κεκτημένων της εργατικής τάξης ήταν ο κινητήριος μοχλός των αντιδραστικών κινημάτων: «Ο μηχανισμός που εγκατέστησε την εργατική τάξη στην εξουσία ήταν το δικαίωμα της ψήφου και η αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση. [...] Το να πολεμηθεί η επιρροή της εργατικής τάξης μέσω της καταστροφής της δημοκρατίας ήταν πάντα ο φασιστικός στόχος» (Πολάνυι, 1937: 55). Ο φασισμός εμφανίστηκε ως λύση τόσο στο εθνικό όσο και στο κοινωνικό ζήτημα –που με την κρίση είχαν διασταυρωθεί– και εκμεταλλεύτηκε την, κατά τον Πολάνυι, αποτυχία της ΚτΕ να λειτουργήσει ως διεθνής κοινότητα ισότιμων μελών, να διασφαλίσει μια ισορροπία δυνάμεων στην κατεύθυνση της συλλογικής ασφάλειας και να απαντήσει στην κρίση διαμέσου αλλά και υπέρ της δημοκρατίας.

Τα σημερινά ζητήματα που έχει γεννήσει η κρίση δεν έχουν βέβαια σχέση με αφοπλισμούς και πολεμικές επανορθώσεις. Βασικά ζητήματα της σημερινής διεθνούς τάξης είναι η διαχείριση των οικονομιών του χρέους, ώστε να αποφευχθεί η διάδοση πανικού και ο οικονομικός εκτροχιασμός, η ανάκαμψη του φιλελευθερισμού μετά το σοκ του 2008 και η ιδεολογική προώθηση του δόγματος της λιτότητας και διάφορων μορφών δημοσιονομικής και κοινωνικής πειθάρχησης. Για την Ελλάδα αυτοί οι προσανατολισμοί έχουν δημιουργήσει συνθήκες συγκρίσιμες με αυτές της Γερμανίας του μεσοπολέμου, με το ζήτημα του χρέους να είναι κεντρικό. «Η Ελλάδα ζει μια κρίση όχι λιγότερο δραματική από αυτήν της Γερμανίας υπό τον Heinrich Brüning το 1930-1933» σημειώνει, μεταξύ άλλων, ο Sachs (2015). Περαιτέρω επισημαίνει τους κινδύνους μιας καθυστερημένης διαγραφής χρέους, όπως αντίστοιχα είχε γίνει στη Γερμανία, όπου στη δεκαετία του 1920 ο υπερπληθωρισμός ακολουθήθηκε από τη μαζική ανεργία και αυτή από την τραπεζική κατάρρευση, με το Σχέδιο Hoover για το χρέος να έρχεται καθυστερημένα και τον Χίτλερ να επωφελείται από την κοινωνική ανασφάλεια.

Ως τώρα τέτοιες προειδοποιήσεις δεν έχουν ληφθεί υπόψη. Για το χρέος κυριαρχούν ηθικολογικές προσεγγίσεις περί χωρών που ζούσαν με όρους «πάνω από τις δυνατότητες τους», χρήζουν συμμόρφωσης κτλ., ενώ ακόμα και προτροπές

πάνω στα ερείπια του παρελθόντος. Δεν αποτελεί έκπληξη που άφησαν το αποτύπωμά τους στο Σύνταγμα των νέων κρατών, στην κοινωνική τους νομοθεσία, στους εργοστασιακούς νόμους και στη γενική διοίκηση της πρόνοιας» (Πολάνυι, 1937: 55).

για διαγραφή χρέους, π.χ. από το ΔΝΤ, δεν έχουν κατορθώσει να κλονίσουν το συσχετισμό δύναμης που έχουν διαμορφώσει οι κοινωνικές πλειοψηφίες στις χώρες της Ευρωζώνης. Πρόκειται για κυβερνήσεις χωρών οι οποίες, για ξεχωριστούς λόγους η καθεμιά, συνεχίζουν να προσανατολίζονται στο δόγμα της λιτότητας συνδυαστικά με την έμφαση στην αποπληρωμή χρεών (για τα κίνητρα σε διαφορετικές χώρες της Ευρωζώνης βλ. Irwin, 2015· Müller, 2015).

12. Το «πλασματικό εμπόρευμα» εργασία στο νεοφιλελευθερισμό

Κλείνοντας τον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*, ο Πολάνυι εξέφραζε τη βεβαιότητα ότι ο φιλελευθερισμός της αγοράς είχε, ως αποτυχημένο σύστημα, εκπνεύσει. Στη συγκυρία του τέλους του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έβλεπε να αναδύεται ένα νέο είδος κρατικής παρεμβατικότητας, η οποία τον έκανε να πιστεύει ότι η «ουτοπία της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς» είχε διαπαντός εκλείψει προς όφελος αυτού που, μετά τη φρίκη του πολέμου, του φαινόταν πλέον ως πρωτοκαθεδρία της κοινωνίας έναντι του οικονομικού συστήματος. Ενδεικτικές είναι οι σκέψεις του για τα «πλασματικά εμπορεύματα» στη νέα, μεταπολεμική εποχή.

Για το εμπόρευμα εργασία έβλεπε τη σύμβαση εργασίας να «παύει να αποτελεί ιδιωτική σύμβαση [...], τις συνθήκες στο εργοστάσιο, τις ώρες εργασίας, αλλά και τους μισθούς να καθορίζονται εκτός αγοράς» και θεωρούσε πιθανό «τα μη καθαρά οικονομικά κίνητρα [...] να ξεπεράσουν σε σπουδαιότητα την οικονομική διάσταση της εργασίας» (Πολάνυι, 2001: 239). Για το εμπόρευμα γη έγραφε ότι πλέον «τα ουσιώδη έχουν αποσπαστεί από τη διαδικασία της αγοράς», ενώ για τα βασικά είδη διατροφής και για τις οργανικές πρώτες ύλες ότι «η ρύθμιση της τιμής τους δεν αφήνεται στην αγορά» (Πολάνυι, 2001: 239). Ως προς το χρήμα, αντίστοιχα, σημείωνε: «Σήμερα, η απόσπαση του ελέγχου του χρήματος από την αγορά ολοκληρώνεται σε όλες τις χώρες. [...] Με την εισαγωγή της οικονομικής ανάλυσης στα σημαντικότερα κράτη, η διαχείριση των επενδύσεων και η ρύθμιση του αποταμιευτικού τόκου περιήλθαν στο χώρο ευθύνης των κυβερνήσεων» (Πολάνυι, 2001: 239).

Αν οριακά ήταν βάσιμη η αισιοδοξία του για την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο, φαίνεται ωστόσο άκαιρη για μερικές δεκαετίες αργότερα, δηλαδή για την περίοδο μετά την κρίση της δεκαετίας του 1970, η οποία ώθησε εκ νέου στην αντεπίθεση του κεφαλαίου και των ιδεολόγων του φιλελευθερισμού. Ακόμα πιο

άκαιρες φαντάζουν τέτοιες εκτιμήσεις ειδικά σήμερα. Σε ό,τι αφορά, για παράδειγμα, το «πλασματικό εμπόρευμα» εργασία, οι μετά την κρίση του 1970 εξελίξεις δείχνουν την κατάσταση στην οποία αυτή υπεισέρχεται. Η υποχώρηση των κυβερνήσεων από τη δέσμευση της πλήρους απασχόλησης και η φιλική προς τις επιχειρήσεις πολιτική επέφερε, πρώτον, την αύξηση της ανεργίας. Ο μέσος όρος της ανεργίας στις χώρες του ΟΟΣΑ είναι για την περίοδο από το 1960 ως το 1973 στο 2,2%, αυξάνεται στο 7,1% από το 1990 ως το 2001, βρίσκεται στο 5,8% από το 2002 ως το 2008 και ανεβαίνει στο 6,6% την περίοδο 2009 με 2012 (Streeck, 2013: 5). Δεύτερον, η μετά το 1970 απορρύθμιση επιφέρει τη δραματική αποδυνάμωση των συνδικάτων, που είδαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες τον αριθμό των μελών τους να μειώνεται ραγδαία, τις δυνατότητες παρέμβασής τους να εξασθενούν και τα παραδοσιακά όπλα δράσης τους, όπως οι απεργίες, να χάνουν σε κοινωνική αποδοχή και αποτελεσματικότητα.

Οι εξελίξεις αυτές συνοδεύτηκαν στο πλαίσιο των οικονομιών του χρέους από τη μεγέθυνση της οικονομικής ανισότητας. Το ότι στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 αναδύθηκε στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη μια μεσαία τάξη, που κατόρθωσε ή της επιτράπηκε να ευημερήσει, δεν σημαίνει ότι η τάξη αυτή υπήρχε επίσης και στην περίοδο 1870-1929 (Κοέν, 2013: 64), την περίοδο δηλαδή που ο Πολάνυι εξέταζε προκειμένου να αναλύσει τις ολέθριες συνέπειες της οικονομίας της αγοράς. Όμως, σε αντίθεση με την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, η κατάσταση από τα μέσα του 1980, με την αναγέννηση του φιλελευθερισμού, τείνει σταδιακά να προσιδιάζει περισσότερο στην εποχή που περιέγραφε ο Πολάνυι. Αν οι μισθοί των εργατών της δεκαετίας του 1980 σε συγκεκριμένους τομείς της βιομηχανίας έπεσαν στο μισό σε σχέση με τριάντα χρόνια νωρίτερα για διάφορους λόγους (εκμετάλλευση νέων τεχνολογιών στην παραγωγή, διεθνοποίηση του κεφαλαίου, εισροή φτηνής εργατικής δύναμης λόγω μετανάστευσης, αποδυνάμωση των συνδικάτων, επιχειρηματικά φιλικό κράτος κ.ά.), οι οικονομίες του χρέους επιδείνωσαν τις εισοδηματικές ανισότητες, έτσι ώστε, σε αντίθεση με τη μεγάλη μάζα του εργαζόμενου πληθυσμού, ορισμένες ομάδες υψηλά ιστάμενων, διευθυντών κτλ. στον χρηματοπιστωτικό τομέα να βλέπουν τα εισοδήματά τους μέχρι και να εννεαπλασιάζονται, όπως έγινε στη δεκαετία 1996-2006 (Κοέν, 2013: 68).

Παράλληλα, η έννοια και ο στόχος του ανταγωνισμού απέκτησαν μια άνευ προηγουμένου σπουδαιότητα. Ο ανταγωνισμός προωθήθηκε μέσα στις τάξεις της εργασίας – μεταξύ ανέργων και εργαζομένων, εργαζομένων της μιας ή της

άλλης εθνικότητας και βέβαια εργαζομένων εντός της ίδιας επιχείρησης. Ενδεικτικό είναι ότι στο σημερινό μοντέλο της επιχείρησης, που οφείλει –με βάση τις νεοφιλελεύθερες αρχές της διοίκησης των ανθρώπινων πόρων– να είναι «λεπτό» ή «αποστεωμένο» (lean), και με την πρακτική της υπεργολαβίας να είναι μία από τις πολλές που απαλλάσσουν την επιχείρηση από την υποχρέωση να λαμβάνει προστατευτικά μέτρα για τους εργαζομένους, ακολουθούνται ταυτόχρονα στρατηγικές ενδοανταγωνισμού και «διοίκησης μέσω του στρες».[22] Ωστόσο, αυτές οι στρατηγικές συνδυάζονται με μια λογική της εργασίας ως ευκαιρίας για «αυτοανάπτυξη», παρά ως ένα είδος υποχρέωσης ή δραστηριότητας για την κάλυψη αναγκών.

Καθώς το λεγόμενο «μάνατζμεντ της επίδοσης», που έχει ανακηρυχθεί σε βασικό πυλώνα της επιχειρηματικής διοίκησης, προσβλέπει στη μέγιστη δυνατή αποκέντρωση αρμοδιοτήτων σε συνδυασμό με επισφαλείς όρους εργασίας, η επιτυχία ή μη εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα άτομα και τις δυνατότητές τους για «αυτοανάπτυξη». Στα άτομα αυτά προσφέρονται «δυνατότητες» να αναλάβουν μικρά ή μεγαλύτερα πρότζεκτ, να κανονίζουν μικρούς προϋπολογισμούς, να προσελκύουν οικονομικούς ή άλλους πόρους υπέρ της επιχείρησης, να εκπαιδεύουν ένα κομμάτι του προσωπικού και, ευέλικτα, να παρέχουν πιο φτηνά υπηρεσίες που πριν παρέχονταν από υψηλότερα αμειβόμενους, προϊστάμενους, τμηματάρχες κ.ά. (Κοέν, 2013: 68). Η επιχείρηση μειώνει τις δαπάνες για προσωπικό και τα άτομα αναλαμβάνουν ευθύνες όχι απλώς ως εργαζόμενοι, αλλά ως επιχειρηματικοί φορείς που «μανατζάρουν» τον εαυτό τους και την εργασία τους. Πρόκειται για μια προσπάθεια ταύτισης με την επιχείρηση που θεωρείται ενδυναμωτική της παραγωγικότητας, επειδή μετατρέπει ακόμα και τον απλό εργαζόμενο σε μιας μορφής μικρομέτοχο. Εξουσιοδοτώντας τον με μια σειρά ποικιλόμορφων αρμοδιοτήτων, εναρμονίζει το σύστημα αξιών του με το γενικότερο συμφέρον της επιχείρησης, παρ' ότι αυτή είναι όλο και λιγότερο υποχρεωμένη να λογοδοτεί.

Αυτή η όψη του εργασιακού ανταγωνισμού, η υπευθυνοποίηση για τους σκο-

22. Τέτοιες στρατηγικές περιέγραφε ο διευθυντής της General Motors J. Welsh αναφέροντας ότι απέλυε το 10% των υπαλλήλων του ετησίως, ώστε να ασκείται πίεση για τη μέγιστη αποδοτικότητα και να διατηρείται αμείωτη η «πείνα» των εργαζομένων για επιτυχία, ανεξάρτητα από το αν τέτοιες πρακτικές δεν είχαν τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα από άποψη παραγωγικότητας (βλ. Κοέν, 2013: 50-51).

πούς της αγοράς, αποτελεί κομμάτι της ίδιας της πορείας που ο καπιταλισμός στοιχειοθετεί για τα κατά Πολάνυι «πλασματικά εμπορεύματα». Από τη στιγμή που αυτά αφομοιώνονται μέσα στο πλέγμα των αγορών και την κυκλοφορία του κεφαλαίου, μετατρέπονται σε «οιονεί εμπορεύματα» (Jessop, 2007: 124), με τους σχετικούς φορείς να πιέζονται λόγω ανταγωνισμού να αυξήσουν την αξία τους μέσω της επένδυσης. Για τους εργαζομένους, π.χ., αυτό σημαίνει διαρκή αναζήτηση τρόπων απόκτησης νέων ειδικευμένων δεξιοτήτων, επιπλέον γνώσεων, πιστοποιήσεων, ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων κτλ., δηλαδή (αυτο)επένδυση με στόχο τις υψηλότερες αποδόσεις επί του ανθρώπινου κεφαλαίου (Jessop, 2007: 124).

Από τη μεριά του κράτους, ακολουθήθηκαν κατά την τελευταία δεκαετία μια σειρά από συγκροτημένα, φιλικά προς την αγορά προγράμματα ελαστικοποίησης της εργασίας αλλά και διαχείρισης της ανεργίας, κατάργησης πρότερων δικαιωμάτων, μείωσης των μισθών κ.ά. Η τάση αυτή παρατηρείται ήδη πριν την κρίση του 2008 και είναι χαρακτηριστική για τις περισσότερες χώρες της Ευρώπης. Επιθετικές προς την εργασία πολιτικές ακολουθήθηκαν, για παράδειγμα, από τη Γερμανία, όταν στην περίοδο 2001-2005 η κυβέρνηση Σρέντερ, παρά τις κοινωνικές διαμαρτυρίες, μείωσε τη φορολογία επί των κερδών των επιχειρήσεων, προώθησε τις επισφαλείς και ευέλικτες μορφές εργασίας και περιέκοψε προνοιακά επιδόματα, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις τα συνδικάτα ωθήθηκαν σε τεράστιους συμβιβασμούς υπέρ των εργοδοτών (Scharpf, 2011: 15).

Οι νόμοι Hartz προώθησαν ένα σύνολο μεταρρυθμίσεων της αγοράς εργασίας θεσπίζοντας τις λεγόμενες «mini jobs» και «midi jobs», οι οποίες είναι χαμηλά αμειβόμενες ή απαλλάσσουν τους εργοδότες από τις ασφαλιστικές εισφορές. Μεταρρυθμίσεις σχεδιάστηκαν και για το ταμείο ανεργίας, με στόχο τη μείωση της διάρκειας του επιδόματος, τη θέσπιση αυστηρότερων κριτηρίων για την απόκτησή του και μια σειρά όρων προς τους ανέργους, όπως η υποχρέωση αποδοχής συγκεκριμένων θέσεων, οι συχνές υποχρεωτικές συνεντεύξεις στους αρμοδίους του ταμείου αλλά και η δυνατότητα μείωσης του επιδόματος για ανέργους με αποταμιεύσεις μέσω του ελέγχου του τραπεζικού τους λογαριασμού, του διαμερίσματός τους, της προσωπικής ή της οικογενειακής τους κατάστασης κ.ά. (για επισκόπηση του συστήματος Hartz βλ. Lazzarato [2014: 14-17]).

Όπως και αλλού, τηρουμένων των αναλογιών, δεν είναι μόνο οι μισθοί που υφίστανται πίεση στη Γερμανία, αλλά εντατικοποιείται και η επισφαλειοποίη-

ση των εργασιακών συνθηκών. Όπως αναφέρει ο Dörre (2009: 63), «οι εποχές που στη Γερμανία η ευέλικτη απασχόληση λειτουργούσε μόνο ως γέφυρα για την πρώτη είσοδο στην αγορά εργασίας έχουν περάσει ανεπιστρεπτί». Η κρίση βρήκε τη Γερμανία να έχει αναδειχθεί στη μεγαλύτερη εξαγωγική και οικονομική δύναμη της Ευρώπης, γεγονός που συνδέεται επίσης με τη στρατηγική επιλογή του γερμανικού κεφαλαίου να επιμείνει στη βιομηχανική παραγωγή αντί στον χρηματοπιστωτικό τομέα, ενάντια στη γενική τάση χρηματιστικοποίησης που κυριάρχησε σε άλλες χώρες κατά τις τελευταίες δεκαετίες (Streeck, 2012: 138). Όμως, παρ' ότι η Γερμανία παραμένει μία από τις ισχυρότερες ευρωπαϊκές οικονομίες, διευρύνεται ολοένα και περισσότερο η επισφαλειοποίηση στις χαμηλά αμειβόμενες, ευέλικτες δουλειές, στις υπηρεσίες, στον μη κερδοσκοπικό τομέα και όπου δεν υπάρχουν συνδικάτα ή αυτά είναι αδύναμα (Dörre, 2009: 63). Η γερμανική μεταπολεμική «κοινωνική οικονομία της αγοράς» δεν έχει μείνει ανεπηρέαστη από τις παγκόσμιες ανακατατάξεις στον καταμερισμό εργασίας, την κρίση και τη διεύρυνση του νεοφιλελευθερισμού. Έτσι, ο προσδιορισμός «κοινωνική» μπροστά από το «οικονομία της αγοράς» σημαίνει όλο και λιγότερα πράγματα, καθώς κομμάτια της κοινωνίας που δεν επωφελούνται από την εξαγωγική βιομηχανία, επισφαλώς εργαζόμενοι, φτωχοί και εξαρτημένοι από την κοινωνική βοήθεια βρίσκονται εκτεθειμένοι σε έναν ολοένα και πιο επιθετικό ανταγωνισμό της αγοράς.

Στη Γαλλία, έχουν επίσης επιβληθεί πολιτικές συρρίκνωσης των δημόσιων υπηρεσιών αλλά και παρόμοιες με το σύστημα Hartz πολιτικές διαχείρισης της ανεργίας, όπως το «εισόδημα ενεργού αλληλεγγύης» που διέπεται από λογική εξατομίκευσης της περίπτωσης του ανέργου μέσα από τη σύναψη προσωποπαγών συμβολαίων δικαιωμάτων. Παράλληλα, τα όρια μεταξύ «μισθωτού» και «υποστηριζόμενου», μεταξύ ανεργίας, απασχόλησης και κοινωνικής βοήθειας, καθώς και μεταξύ εργατικού δικαίου και δικαίου κοινωνικής ασφάλισης συγχέονται, με την πίεση πάνω σε ανέργους και εργαζομένους να εντείνεται (Lazzarato, 2014: 22-24). Στην Ισπανία –που για την περίοδο πριν την κρίση είχε εγκωμιαστεί ως «χώρα που τουλάχιστον είχε προσπαθήσει να πετύχει κάποιους περιορισμούς μέσα από εργαλεία μακροοικονομικής πολιτικής που είχαν παραμείνει εθνικά» (Scharpf, 2011: 18)– ακολουθούνται προγράμματα παρόμοια με της Γερμανίας και της Γαλλίας συνδυαστικά με μειώσεις δαπανών, καθώς το ξέσπασμα της κρίσης που έπληξε την ως τότε ανθούσα αγορά ακινήτων οδήγησε στην υπο-

βάθμιση της οικονομίας από οίκους αξιολόγησης, κατόπιν σε μια σειρά διασώσεις τραπεζών, σε ύφεση, αύξηση του χρέους και διόγκωση της ανεργίας.

Με ακόμα μεγαλύτερη ένταση προχωρά η φιλελευθεροποίηση της εργασίας στην Ελλάδα μέσω των συνεχιζόμενων μέτρων «δομικής προσαρμογής». Η ανεργία, που βρισκόταν στο 7,7% το 2008 εκτοξεύτηκε στο 27,3% το 2013, και έφτασε στο υψηλότερο ποσοστό της μεταπολιτευτικής περιόδου με περίπου ένα εκατομμύριο θέσεις εργασίας να χάνονται, την ανεργία να φτάνει σε δραματικά επίπεδα και τον αριθμό των επιδοτούμενων ανέργων να μειώνεται εξαιτίας της αυστηροποίησης των προϋποθέσεων για τη λήψη του επιδόματος (ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2014: 10). Ο μέσος πραγματικός μισθός για την περίοδο 2010-2013 έπεσε κατά 21% έναντι του 2009 και ο πραγματικός κατώτερος μισθός μειώθηκε κατά 25,9%, ενώ για τους νέους κάτω των 25 ετών κατά 35,4% (ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2014: 15), με αποτέλεσμα η Ελλάδα να αγγίζει επίπεδα φτώχειας πρωτόγνωρα για ευρωπαϊκή χώρα.

Γίνεται δηλαδή σαφές ότι, ανεξάρτητα από την κατάσταση των εκάστοτε εθνικών οικονομιών, το «πλασματικό εμπόρευμα» εργασία είναι αυτό που βρίσκεται στο επίκεντρο των νεοφιλελεύθερων πολιτικών. «Ανήσυχες» παγκόσμιες αγορές και «δύσπιστοι» επενδυτές ή αγοραστές ομολογιακών τίτλων θεωρούν (ή υποτίθεται πως θεωρούν) ότι υπάρχει ανάγκη για τέτοιες πολιτικές ως εκδήλωση πίστης από τη μεριά των κυβερνήσεων προκειμένου να εξασφαλίσουν ότι αυτές είναι ικανές να συμμετέχουν στο παιχνίδι των οικονομιών του χρέους και του νεοφιλελευθερισμού. Η ρύθμιση της απορρύθμισης της εργασίας δεν είναι απλώς ένα σημάδι του επεκτατισμού της αγοράς με την έννοια του Πολάνυι, αλλά ζωτικός όρος αναπαραγωγής των οικονομιών εκείνων, που από τη μια επεκτείνονται δημοσιονομικά όταν πρόκειται για τη διάσωση πιστωτικών ιδρυμάτων και από την άλλη συρρικνώνονται όταν πρόκειται για τις προνοιακές λειτουργίες απέναντι στην εργασία και τους προστατευτικούς της θεσμούς.

13. Συμπεράσματα

Ο αντιπρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την ανάπτυξη, τις επενδύσεις και την ανταγωνιστικότητα J. Katainen είχε δηλώσει μετά τις ελληνικές εκλογές του Ιανουαρίου 2015 ότι στην Ευρώπη «δεν αλλάζει η πολιτική ανάλογα με τις εθνικές εκλογές».[23] Οι εξελίξεις που ακολούθησαν επιβεβαίωσαν αυτή την άποψη, εκθέτοντας ευκρινώς τη σύγκρουση μεταξύ προτεραιοτήτων τιθέμενων στη βάση της (ελληνικής και δυνητικά οποιασδήποτε) εθνικοκρατικής δημοκρατίας και προτεραιοτήτων της νομισματικής ένωσης της Ευρωζώνης στην παρούσα μορφή της ή, με την ορολογία του Πολάνυι, μεταξύ αρχών της οικονομίας της αγοράς και αρχών της δημοκρατίας.

Αν ο Πολάνυι έγραφε σήμερα, θα μιλούσε ενδεχομένως και πάλι, όπως έκανε σε ένα σώμα κειμένων του στα μέσα της δεκαετίας του 1930, για *Συγκρουόμενες Φιλοσοφίες στην Ευρώπη* (*Conflicting Philosophies in Europe* [2014b]). Για παράδειγμα, σχέδια για μια «Ευρώπη του πυρήνα», η φιλελεύθερη *Kerneuropa* κάποιων υποστηρικτών της (Schäuble und Lamers, 1994), αντιτίθενται σε προτάσεις μιας *Transferunion*, μιας ένωσης με μηχανισμούς αμοιβαιοποίησης ή διαγραφής χρέους με δυνατότητα στοχευμένων μεταβιβάσεων κτλ. Η διαχείριση της κρίσης μέσω της «βασισμένης στους κανόνες» (rule based), τεχνοκρατικής και υποτιθέμενα μη πολιτικής λογικής παρεμβάσεων του είδους του Δημοσιονομικού Συμφώνου συγκρούεται με ολοένα εντεινόμενες, αν και ως τώρα μάταιες, προειδοποιήσεις για τις κοινωνικές συνέπειες της συνταγής της λιτότητας. Τα αποτελέσματα αυτών των συγκρουόμενων φιλοσοφιών είναι σήμερα γνωστά: οικονομικοί και πολιτικοί εκβιασμοί, απειλές ή τεχνάσματα επιβολής, επικίνδυνα στερεότυπα, εντάσεις ανάμεσα σε διάφορα έθνη κράτη, νέοι εθνικισμοί, ευρεία

23. *New York Times* (2015). "Tsipras's debt plan sends Athens stock market sliding", 28.01.2015 (http://www.nytimes.com/2015/01/29/world/europe/alexis-tsipras-greece-debt.html?_r=0).

αίσθηση κοινωνικού αδιεξόδου, ρευστότητα και διεύρυνση των πολιτικών έκτακτης ανάγκης.

Ο Πολάνυι απεικόνιζε και σκιαγραφούσε αντίστοιχες συγκυρίες «έκτακτης ανάγκης». Η ανάλυσή του είναι πιο κοντά σε μια σμιτιανή παρά σε μια βεμπεριανή γραμμή, τουλάχιστον με την έννοια που το θέτουν οι Adams and Steinmetz (2015: 276), οι οποίοι ανήκουν στους συγγραφείς εκείνους που συγκρίνουν τη σημερινή κρίση με αυτήν της δεκαετίας του 1930, παρά με αυτήν του 1970. Αν για τον Βέμπερ η κυριαρχία οριζόταν στη βάση του κρατικού μονοπωλίου της βίας και της νομικής-δοικητικής προέκτασης του κράτους και συνδεόταν με μια αντίληψη στατικότητας και αναπαραγωγής του υπάρχοντος, για τον Σμιτ η αποφασισιακή θεώρηση της κυριαρχίας συνδεόταν όχι με τη γραφειοκρατική μηχανικότητα και τη νομιμότητα στο πλαίσιο του έθνους κράτους, αλλά με την έκτακτη ανάγκη σε συγκυρία κρίσης καθώς και ενδοκρατικής και διακρατικής έντασης. Η θεώρηση του Πολάνυι προσιδιάζει με αυτή την έννοια στη σμιτιανή γραμμή. Αυτό προκύπτει και από τη σημασία που έδινε σε ζητήματα εδαφικότητας[24], από την αποδόμηση του ιδεαλιστικών προσεγγίσεων του πολέμου, από τη θεώρησή του για τον πόλεμο ως θεσμό[25], αλλά κυρίως από τη συνολική του

24. Η «κοινότητα» ήταν για τον Πολάνυι (2014c: 72) «οργανωμένη ως κράτος» και άρα προς επίλυση ήταν το «*ποιος ανήκει και ποιος όχι στην κοινότητα*». Το κράτος όφειλε να εξασφαλίσει την εδαφικότητα της κοινότητας, όχι απλώς λόγω της πρακτικής ανάγκης μιας σαφώς ορισμένης γεωγραφικής περιοχής, αλλά γιατί αλλιώς ήταν αδύνατη η νομική προστασία, η ασφάλεια, η παροχή εκπαίδευσης και οι θεσμοί της κοινωνικής προστασίας. Στο κείμενο *Το Νόημα της Ειρήνης* (*The Meaning of Peace*), ο Πολάνυι (2014c: 79) γράφει: «Τα κράτη μπορούν να υπάρξουν μόνο εντός ορισμένων συνόρων· η αβεβαιότητα σχετικά με το έδαφος επιδρά στο κράτος όσο μοιραία θα επιδρούσε μια μόνιμη πρόκληση στην κυριαρχία του: το κράτος βυθίζεται αναπόφευκτα στην αναρχία».

25. Στο κείμενο *Η Φύση της Διεθνούς Κατανόησης* (*The Nature of International Understanding*) ο Πολάνυι (2014d: 68) υποστήριζε ότι οι κυρίαρχες εκδοχές ιδεαλισμού και ρεαλισμού αδυνατούσαν να εξηγήσουν το φαινόμενο του πολέμου και τις αιτίες του. Ο ιδεαλισμός παραγνώριζε τις λειτουργίες του πολέμου, τον οποίο θεωρούσε παρεκτροπή και τον απέρριπτε ως αποτέλεσμα του θυμού, των κατώτερων ενστίκτων κ.ά. Όμως, κατά τον Πολάνυι (2014d: 69), η συναισθηματικοποίηση του πολέμου διαψευδόταν, π.χ., απ' το ότι σε όλες τις οργανωμένες κοινωνίες, τα πολεμικά συμβούλια που επιφορτίζονταν με τις αποφάσεις του πολέμου και της ειρήνης είχαν θεσμικό χαρακτήρα και δρούσαν στο πλαίσιο του *raison d' état*, π.χ. τα πολεμικά συμβούλια των Τυδώρ της Αγγλίας, το μακιαβελικό συμβούλιο της Ιταλίας, το πρωσικό συμβούλιο του κράτους

ανάλυση για την περίοδο πριν και μετά την κρίση του 1930, μέσα στην οποία εντοπίζει διαθλασμένη την κατ' αυτόν εγγενή στο φιλελευθερισμό σύγκρουση οικονομίας και δημοκρατίας.

Κριτικές στον Πολάνυι έχουν ασκηθεί από διάφορες αφετηρίες, π.χ. από ιδεολόγους της ελεύθερης αγοράς, όπως ο Rothbard (2004), που χαρακτηρίζει τον *Μεγάλο Μετασχηματισμό* ως «ένα συνονθύλευμα από συγχύσεις, παραλογισμούς, πλάνες και διαστρεβλωμένες επιθέσεις στην ελεύθερη αγορά», αλλά και από φεμινιστική αφετηρία από τη Fraser. Κατά τη Fraser (2011: 155-158), η οπτική περί διπλής κίνησης είναι οικονομίστικη και άρα «βαθιά ελαττωματική», υπερεστιάζει στις προκαλούμενες από την αγορά ζημίες και έτσι «παραβλέπει ζημίες προερχόμενες από αλλού», ενώ παράλληλα «ρομαντικοποιεί την κοινωνία» και «τείνει να αποκαθάρει μορφές κοινωνικής προστασίας που είναι συγχρόνως και φορείς κυριαρχίας». Η ίδια προτείνει την «τριπλή κίνηση», που συμπεριλαμβάνει μια σειρά συγκρούσεις για «χειραφέτηση» και αγώνες όχι μόνο ταξικούς, ή γενικά στην κατεύθυνση της κοινωνικής προστασίας, αλλά που πηγάζουν, π.χ., από τα κινήματα του φεμινισμού, τα κινήματα κατά του ιμπεριαλισμού, του ρατσισμού κ.ά. Η κριτική του Rothbard είναι ιδεολογική, ενώ της Fraser δείχνει να μετατοπίζει το κέντρο βάρους της ανάλυσης του Πολάνυι και να υποβιβάζει τις συγκυρίες στις οποίες εντασσόταν, τροποποιώντας τη θεώρησή του ώστε να εξαγάγει ενδιαφέροντα μεν κοινωνιολογικά συμπεράσματα, αλλά ενδεχομένως λιγότερο χρήσιμα στη συζήτηση για τη σημερινή κρίση.

Άλλες κριτικές εστιάζουν στη σχέση του Πολάνυι με το μαρξισμό και είναι ευστοχότερες. Επισημαίνεται ότι ο Πολάνυι δεν αντιλαμβανόταν ως δομικούς τους ταξικούς και τους οικονομικούς ανταγωνισμούς που ο ίδιος περιέγραφε και ότι

κ.ά. Από την άλλη, ο ρεαλισμός παρουσίαζε τον πόλεμο ως ιστορικό φαινόμενο εγγενές στην ανθρώπινη κατάσταση. Σε αυτό απαντούσε με παραδείγματα σχετικά αναπτυγμένων κοινωνιών που είχαν ελαχιστοποιήσει τους πολέμους και αρχαϊκών κοινωνιών που βρίσκονταν σε ένα «υπο-πολεμικό στάδιο» (Πολάνυι, 2014d: 68). «Ο πόλεμος είναι ένας *θεσμός* και σε αυτόν το βαθμό είναι *απρόσωπος*» έγραφε ο Πολάνυι (2014d: 73, η έμφαση στο πρωτότυπο). Διαφωνούσε με την άποψη ότι αρκούσε μια αλλαγή στην πολιτική θέληση, ώστε ο πολεμικός θεσμός να καταργηθεί, τονίζοντας τη λειτουργία του πολέμου στην επίλυση συγκρούσεων: «Το ότι ο πόλεμος είναι ένας θεσμός [...] πραγματικά εξηγεί το γεγονός του γιατί δεν είναι δυνατή η κατάργηση του πολέμου χωρίς την αντικατάστασή του από κάποιον άλλο θεσμό, που θα επιτελέσει την ίδια ζωτική λειτουργία» (Πολάνυι, 2014d: 72).

δεν ενδιαφερόταν να επεξεργαστεί μια θεωρία για τα συνεχή κύματα επεκτατισμού της αγοράς, επειδή θεωρούσε πως ο φιλελευθερισμός ως την κρίση του 1930 είχε οριστικά τελειώσει, καθώς με την εμπειρία του πολέμου η ανθρωπότητα είχε πλέον λάβει το μάθημά της. Μιλούσε για οριστική «κατάρρευση του πολιτισμού του 19ου αιώνα», θεωρώντας το φιλελευθερισμό ως μια παρένθεση στην ιστορία της βιομηχανικής κοινωνίας.[26] Τούτο δεν δείχνει απλώς την «αποτυχία του Πολάνυι ως προφήτη» (Block, 2008: 38), αλλά αναδεικνύει και το ερώτημα που δεν έθεσε ο ίδιος, αυτό του τρόπου λειτουργίας του καπιταλισμού και των εγγενών σε αυτόν κρίσεων. Ομοίως, ο Dörre (2015) υποστηρίζει ότι δεν προκύπτει από την οπτική του Πολάνυι πραγματικά σαφής απάντηση σχετικά με το αν και το πώς ακριβώς συνδέεται η τάση επεκτατισμού της αγοράς με τις οικονομικές κρίσεις και ότι ως προς αυτό πλεονεκτεί η μαρξιστική ανάλυση.

Η αισιοδοξία πάντως του Πολάνυι ότι ο φιλελευθερισμός είχε οριστικά παρέλθει οπωσδήποτε δεν συνιστούσε απλώς μια ηθική στάση ή πρόχειρη εκτίμηση, αλλά απέρρεε από την αντίληψή του για το μαρξισμό. «Απορρίπτοντας το μαρξισμό, [ο Πολάνυι] απέρριπτε την ίδια την ιδέα του καπιταλισμού με τις επιταγές του για συσσώρευση και νέες πηγές κέρδους» γράφει ο Burawoy (2010: 307). Η ιστορία του καπιταλισμού θα πρέπει, όπως τονίζει ο τελευταίος, να διαβάζεται ως ακανόνιστη διαδοχή μετασχηματισμών και ως συγκρουσιακή συνύφανση διαδικασιών φιλελευθεροποίησης της αγοράς και διαρκών αντίρροπων κινήσεων, παρά ως γραμμική πορεία από τον πρωτοφιλελευθερισμό του 19ου αιώνα σε συστήματα ολοένα και πιο αυξημένης ή προηγμένης κοινωνικής προστασίας.[27]

Ωστόσο, οι κριτικές που ψέγουν τον Πολάνυι είτε για οικονομισμό είτε αντίθετα για έλλειψη οικονομισμού δεν παραβλέπουν ότι η οπτική του είναι σημαντική και βρίσκονται σε κριτικό διάλογο με αυτήν. Η ανάλυσή του είναι για τη

26. Για παράδειγμα, ο Πολάνυι (2014: 31) έγραφε το 1947, μέσα στην ευφορία του τέλους του πολέμου: «Σε κάθε περίπτωση, η φιλοσοφία του *laissez-faire* καταρρέει μαζί με το επακόλουθό της, την κοινωνία της αγοράς. [...] Έπαιξε το ρόλο της σε εκείνη τη φάση του βιομηχανικού πολιτισμού που τώρα βρίσκεται πίσω μας».

27. Ο Burawoy (2010: 308-311) επεξεργάζεται ως εκ τούτου μια περιοδολόγηση τριών «μεγάλων μετασχηματισμών», με τον δεύτερο να τελείται μέσω του προνοιακού καπιταλισμού και της οργάνωσης του διεθνούς συστήματος στο πλαίσιο του Bretton Woods και τον τρίτο να ξεκινά στη δεκαετία του 1970 και οι συνέπειές του να βιώνονται ως σήμερα.

σημερινή συγκυρία χρήσιμη όχι μόνο για την τεκμηριωμένη αποδόμηση της «φιλελεύθερης ουτοπίας» και της «πλάνης» της «αυτορρυθμιζόμενης αγοράς», αλλά επίσης διότι καταδεικνύει τις καταστροφικές επιδράσεις της πολιτικής επιμονής σε φιλελεύθερες λογικές αντιμετώπισης της κρίσης, τα όρια της επιθετικότητας της αγοράς πάνω στην εργασία και τους προστατευτικούς της θεσμούς, καθώς και το διχασμό που δημοσιονομικά αλλά και νομισματικά ζητήματα είναι δυνατό να επιφέρουν σε κοινωνίες όπου η οικονομική πολιτική τείνει να αποκοπεί από κοινωνικά αιτήματα προς όφελος του διεθνούς φιλελευθερισμού και στις οποίες η εμπορευματοποίηση εργασίας, γης και χρήματος είναι τόσο προχωρημένη όσο σήμερα. Δείχνει επίσης τους τρόπους με τους οποίους η φιλελεύθερη ιδεολογία μπορεί να λειτουργήσει ως πολιτικό εργαλείο πειθάρχησης στις προτεραιότητες των αγορών και πώς η ασκούμενη πίεση ωθεί σε κοινωνικές αντιστάσεις που ενδέχεται να λάβουν αντιδημοκρατική μορφή ή στη γέννηση δυνάμεων που καταστέλλουν τις αντιστάσεις με αντιδημοκρατικές μεθόδους. Τέλος, η ανάλυσή του είναι από τις πιο διαφωτιστικές ως προς τις πολυσχιδείς συνέπειες που έχει η κρίση του φιλελευθερισμού για τις εθνικοκρατικές δημοκρατίες.

Η διαμόρφωση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας έτσι ώστε να ικανοποιεί τη βούληση διεθνών πιστωτών και «αγορών», όπως εξάλλου προτρέπει και η καγκελάριος Μέρκελ με την ιδέα της περί «συμμορφωμένης με την αγορά δημοκρατίας», είναι χαρακτηριστική της πολιτικής στην Ελλάδα μετά το 2010. Οι ψηφοφόροι παρακολουθούν μια σειρά από διαφορετικές κυβερνήσεις να επιβάλλουν τη μνημονιακή φόρμουλα (μέτρα λιτότητας σε αντάλλαγμα για δόσεις προς εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους ή για τραπεζική αρωγή). Η ίδια φόρμουλα επιβάλλεται αδιάκοπα, ανεξάρτητα από τους επιμέρους ιδεολογικούς προσανατολισμούς των διαφόρων κυβερνήσεων, τις πολιτικές τους προτεραιότητες, τις διαπραγματευτικές τους ικανότητες και τακτικές ή τα προεκλογικά τους προγράμματα. Η οικονομική αναγκαιότητα, η λιγότερο ή περισσότερο ρεαλιστική απειλή της εξόδου από την Ευρωζώνη ή ακόμα και μια βαθύτερη πίστη στο πρόγραμμα λιτότητας διαμόρφωσαν τις επιλογές και τις αποφάσεις αυτών των κυβερνήσεων.

Σε όλες τις περιπτώσεις, οι αποφάσεις αυτές λήφθηκαν σε βάρος της κοινωνικής πλειοψηφίας, ειδικά των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων και των εξαρτημένων από το εναπομείναν κράτος πρόνοιας. Η κοινωνία θα πρέπει και πάλι, με όρους Πολάνυι, να βρει «τρόπους αυτοπροστασίας» απέναντι στη φτώχεια, την

ανεργία, την εντεινόμενη ανασφάλεια, την απομείωση των προνοιακών λειτουργιών του κράτους και την κοινωνική αποδιοργάνωση, και κυρίως να περισώσει –από τη μάχη της με τον ευρωπαϊκό νεοφιλελευθερισμό και την ισχυρή πολιτική εκπροσώπησή του– μια βαθιά τραυματισμένη δημοκρατία.

Βιβλιογραφία

Adams, J. and Steinmetz, G. (2015). "Sovereignty and sociology: From state theory to theories of empire", *Political Power and Social Theory*, vol. 28, Bingley: Emerald Group Publishing Limited.

Becker, U. (2014). "The heterogeneity of capitalism in crisis-ridden Europe", *Journal of Contemporary European Studies*, 22 (3).

Begg, I. (2015). "What does the five presidents' report mean for the future of the euro?", *Social Europe*, 23.06.2015, http://www.socialeurope.eu/2015/06/what-does-the-five-presidents-report-mean-for-the-future-of-the-euro/.

Block, F. (1977). *The Origins of International Economic Disorder: A Study of United States Monetary Policy from World War II to the Present*, California: University of California Press.

Block, F. (2008). "Polanyi's double movement and the reconstruction of critical theory", *Revue Interventions Économiques*, 38.

Bordo, M.D. and Schwartz, A.J. (eds) (1984). *A Retrospective on the Classical Gold Standard*: *1821-1931*, Chicago: The University of Chicago Press.

Brangsch, L. (2012). "Staat in der Transformation – Transformation des Staates: Ein Problemaufriss", in Brie, M. und Candeias, M. (Hrsg.), *Transformation im Kapitalismus und Darüber Hinaus*, Beiträge zur Ersten Transformationskonferenz des Instituts für Gesellschaftsanalyse der Rosa-Luxemburg-Stiftung 13-14.10.2011, Berlin.

Buchanan, J.M. and Wagner, R.E. (2000). "Democracy in deficit: The political legacy of Lord Keynes", in *The Collected Works of J. Buchanan*, vol. 8. Indianapolis: Liberty Fund.

Bugra, A. (2007). "Polanyi's concept of double movement and politics in the contemporary market society", in Bugra, A. and Agartan, K. (eds), *Reading Karl*

Polanyi for the Twenty-First Century: Market Economy as a Political Project, New York: Palgrave Macmillan.

Burawoy, M. (2010). "From Polanyi to Pollyanna: The false optimism of global labor studies", *Global Labor Journal*, 1 (2).

Burawoy, M. (2014). "Marxism after Polanyi", in Williams, M. and Satgar, V. (eds), *Marxisms in the 21th Century: Crisis, Critique & Struggle*, Johannesburg: Wits University Press.

Busch, K., Hermann, C., Hinrichs, K. und Schulten, T. (2012). "Austeritätspolitik und das Europäische Sozialmodell: Wie die Krisenpolitik in Südeuropa die soziale Dimension der EU bedroht", *Internationale Politikanalyse*, Friedrich Ebert Stiftung, November.

Caporaso, J.A. and Sidney, T. (2009). "Polanyi in Brussels: Supranational institutions and the transnational embedding of markets", *International Organization*, 63 (4).

Carlson, A. (2006). "The problem of Karl Polanyi", *The Intercollegiate Review*, Spring.

Crafts, N. (2014). "What does the 1930s' experience tell us about the future of the Eurozone?", *Journal of Common Market Studies*, 52 (4).

Devine, P. (2006). "The 1970s and after: The political economy of inflation and the crisis of social democracy", in Bugra, A. and Agartan, K. (eds), *Reading Karl Polanyi for the Twenty-First Century: Market Economy as a Political Project*, New York: Palgrave Macmillan.

Dörre, K. (2015). "Social capitalism and crisis: From the internal to the external *Landnahme*", in Dörre, K., Lessenich, S. and Rosa, H., *Sociology, Capitalism, Critique*, London: Verso Books.

Dörre, K. (2009). "Prekarität im Finanzkapitalismus", in Castel, R. und Dörre, K. (Hrsg.), *Prekarität, Abstieg, Ausgrenzung: Die Soziale Frage am Beginn des 21. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main: Campus Verlag.

Eurostat (2015). *Unemployment Statistics*, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Unemployment_statistics.

European Commission (2012). "The second economic adjustment programme

for Greece: First Review – December 2012", Occasional Papers 123, *European Economy*, Directorate General, Economic and Financial Affairs, Brussels.

FRA – European Union Agency for Fundamental Rights (2013). *Fundamental rights: Challenges and Achievements in 2012*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, http://fra.europa.eu/sites/default/files/annual-report-2012_en.pdf .

Fraser, N. (2011). "Marketization, social protection, emancipation: Towards a Neo-Polanyian conception of capitalist crisis", in Calhoun, C. and Derluguian, G. (eds), *Business as Usual: The Roots of the Global Financial Meltdown*, New York: New York University Press.

Fuller, G. (2015). "Polanyi's lesson for Europe", *EurActiv*, 23.01.2015, http://www.euractiv.com/sections/elections/polanyis-lesson-europe-311525.

Glasman, M. (1994). "The great deformation: Polanyi, Poland and the terrors of planned spontaneity", *New Left Review*, 205, May/June.

Hayek, F. (1976). *Denationalisation of Money*, London: The Institute of Economic Affairs.

Hirsch, J. (1995). *Der nationale Wettbewerbsstaat: Staat, Demokratie und Politik im Globalen Kapitalismus*, Berlin: Edition ID-Archiv.

Hoffer, F. (2015). "What next after Tsipras dashed Schäuble's hopes for Grexit?", *Social Europe*, 27.07.2015, http://www.socialeurope.eu/2015/07/next-tsipras-dashed-schaubles-hopes-grexit/.

Holmes, C. (2013). "Ignorance, denial, internalization, and transcendence: A post-structuralist perspective on Polanyi's double movement", *Review of International Studies*, 39.

Holmes, C. (2014). "'Whatever it takes': Polanyian perspectives on the Eurozone crisis and the gold standard", *Economy and Society*, 43 (4).

Höpner, M. and Schäfer A. (2010). "Polanyi in Brussels? Embeddedness and the three dimensions of European economic integration", MPIfG Discussion Paper 10/8, Cologne: Max Planck Institute for the Study of Societies.

Höpner, M., Petring, A., Seikel, D. and Werner, B. (2014). "Liberalization policy: An empirical analysis of economic and social interventions in Western democracies", Discussion Paper 192, Wirtschafts- und Sozialwissenschaftliches

Institut (WSI), Hans-Böckler Stiftung, http://www.boeckler.de/pdf/p_wsi_disp_192.pdf.

Huebner, K. (2014). "Why Brussels needs to read Karl Polanyi", *Social Europe*, 28.11.2014, http://www.socialeurope.eu/2014/11/karl-polanyi/.

IMF (2013). "Greece: Ex post evaluation of exceptional access under the 2010 stand-by arrangement", *IMF Country Report*, 13/156, Washington.

Irwin, N. (2015). "How Germany prevailed in the greek bailout", *The New York Times*, 29.07.2015, http://www.nytimes.com/2015/07/30/world/europe/how-germany-prevailed-in-the-greek-bailout.html?smid=fb-share&_r=1.

Jessop, B. (2007). "Knowledge as a fictitious commodity: Insights and limits of a Polanyian perspective", in Bugra, A. and Agartan, K. (eds), *Reading Karl Polanyi for the Twenty-First Century: Market Economy as a Political Project*, New York: Palgrave Macmillan.

Juncker, J.-C., Tusk, D., Dijsselbloem, J., Draghi, M. and Schulz, M. (2015). *Completing Europe's Economic and Monetary Union*, European Commission, http://ec.europa.eu/priorities/economic-monetary-union/docs/5-presidents-report_en.pdf.

Katsimi, M., Moutos, T., Pagoulatos, G. and Sotiropoulos, D. (2012). "Growing inequalities and their impacts in Greece: Country report for Greece", *Gini Country Report*, http://gini-research.org/system/uploads/447/original/Greece.pdf?1370090519.

Lacher, H. (2007). "The slight transformation: Contesting the legacy of Karl Polanyi", in Bugra, A. and Agartan, K. (eds), *Reading Karl Polanyi for the Twenty-First Century: Market Economy as a Political Project*, New York: Palgrave Macmillan.

Levien, M. (2007). "India's double-movement: Polanyi and the national alliance of people's movements", *Berkeley Journal of Sociology*, 51.

Levien, M. and Paret, M. (2012). "A second double movement? Polanyi and shifting global opinions on neoliberalism", *International Sociology*, 27 (6).

Louçã, F. (2012). "Die Krise Europas: Elemente einer politischen Strategie", *transform*: *Europäische Zeitschrift für kritisches Denken und politischen Dialog*, 10.

Malkoutzis, N. (2013). "The debt crisis in Greece: Birth of a new civil society?", in

Puschra, W. and Burke, S. (eds), *The Future We the People Need: Voices from New Social Movements in North Africa, Middle East, Europe & North America*, New York: Friedrich Ebert Stiftung.

Markantonatou, M. (2013). "Fiscal discipline through internal devaluation and discourses of rent-seeking: The case of the crisis in Greece", *Studies in Political Economy*, 91.

Müller, J.-W. (2015). "Rule-breaking", *London Review of Books*, 37 (16), http://www.lrb.co.uk/v37/n16/jan-werner-muller/rule-breaking.

Oikonomides, T., "The squares movement: Combining protest and solidarity", in Puschra, W. and Burke, S. (eds), *The Future We the People Need: Voices from New Social Movements in North Africa, Middle East, Europe & North America*, New York: Friedrich Ebert Stiftung.

OECD (2012). *Public Governance Reviews Greece 2011, Executive Summary*, OECD Publishing, Paris, http://www.oecd.org/gov/49264921.pdf.

OECD (2013). *Economic Policy Reforms 2013: Going for Growth*, OECD Publishing, Paris, http://dx.doi.org/10.1787/growth-2013-en.

Özgür, G. and Özel, H. (2010). "Can 'double movement' explain globalization and its crisis?" IIPPE Financialization Working Paper No. 3, http://www.iippe.org/wiki/images/0/01/Can_Double_Movement_Explain_Globalization_and_Its_Crisis.pdf

Patel, R. and McMichael, P. (2004). "Third Worldism and the lineages of global fascism: The regrouping of the global South in the neoliberal era", *Third World Quarterly*, 25 (1).

Pettifor, A. (2015a). "The ECB has shaken the Eurozone's utopian foundations", *Social Europe*, 05.02.2015, http://www.socialeurope.eu/2015/02/ecb-2/.

Pettifor, A. (2015b). "The euro, like the gold standard, is doomed to fail", *Social Europe*, 31.07.2015, http://www.socialeurope.eu/2015/07/the-euro-like-the-gold-standard-is-doomed-to-fail/.

Polanyi, K. (1933). "Der Mechanismus der Weltwirtschaftskrise", *Sonderbeilage des Oestereichischen Volkswirt*, Wien, Karl Polanyi Institute of Political Economy, ψηφιακό αρχείο 03-11.

Polanyi, K. (1935). "The Essence of Fascism", in Lewis, J., Polanyi, K. and Kitchin,

D.K. (eds), *Christianity and the Social Revolution*, New York: Charles Scribner's, Karl Polanyi Institute of Political Economy, ψηφιακό αρχείο 13-06.

Polanyi, K. (1937). *Europe To-Day*, London: The Workers' Educational Trade Union Committee, Karl Polanyi Institute of Political Economy, ψηφιακό αρχείο 18-21.

Polanyi, K. (2002). "Hitler und die Wirtschaft" in Cangiani, M. und Thomasberger, C. (Hrsg.), *Chronik der großen Transformation: Artikel und Aufsätze (1920-1945),* Band 1: *Wirtschaftliche Transformation, Gegenbewegungen, und der Kampf um die Demokratie*, Marburg: Metropolis Verlag.

Polanyi, K. (2014a). "Self-Sufficiency and International Trade" in Resta, G. and Catanzariti, M. (eds), *Karl Polanyi: For a New West, Essays 1919-1958*, Malden: Polity Press.

Polanyi, K. (2014b). "Conflicting Philosophies in Europe", in Resta, G. and Catanzariti, M. (eds), *Karl Polanyi: For a New West, Essays 1919-1958*, Malden: Polity Press.

Polanyi, K. (2014c). "The Meaning of Peace", in Resta, G. and Catanzariti, M. (eds), *Karl Polanyi: For a New West, Essays 1919-1958*, Malden: Polity Press.

Polanyi, K. (2014d). "The Nature of International Understanding" in Resta, G. and Catanzariti, M. (eds), *Karl Polanyi: For a New West, Essays 1919-1958*, Malden: Polity Press.

Polanyi, K. (2014e). "The Roots of Pacifism" in Resta, G. and Catanzariti, M. (eds), *Karl Polanyi: For a New West, Essays 1919-1958,* Malden: Polity Press.

Polanyi-Levitt, K. and Mendell, M. (1987). "Karl Polanyi: His life and times", *Studies in Political Economy*, 22.

Radice, H. (2014). "Enforcing austerity in Europe: The structural deficit as a policy target", *Journal of Contemporary European Studies*, 22 (3).

Rothbard, M.N. (2004). "Down with primitivism: A thorough critique of Polanyi", 17.09.2004, Ludwig von Mises Institute, https://mises.org/library/down-primitivism-thorough-critique-polanyi.

Sachs, J. (2015). "Tod durch Schulden", 31.07.2015, *Süddeutsche Zeitung*, http://www.sueddeutsche.de/wirtschaft/sachs-zur-deutschen-griechenland-politik-tod-durch-schulden-1.2590278.

Schachtschneider, K.A. (2012). "Euro-Rettungspolitik: Unvernünftig, rechtlos und

staatswidrig", in Lachmann, W. (Hrsg.), *Die Zukunft des Euro: Zerbruch der Gemeinschaftswährung oder Aufbruch zur Politischen Union?*, Berlin: Lit Verlag.

Scharpf, F. (2011). "Monetary union, fiscal crisis and the preemption of democracy", Discussion Paper 11, Cologne: Max Planck Institute for the Study of Societies.

Schäuble, W. und Lamers, K. (1994). "Überlegungen zur europäischen Politik", CDU/CSU Fraktion des Deutschen Bundestages, https://www.cducsu.de/upload/schaeublelamers94.pdf.

Schraad-Tischler, D. and Kroll, C. (2014). "Social justice in the EU: A cross-national comparison, Social Inclusion Monitor Europe (SIM) – Index Report", Bertelsmann Stiftung, http://www.bertelsmann-stiftung.de/cps/rde/xbcr/SID-4E9D223E-BB74391C/bst_engl/xcms_bst_dms_40363_40364_2.PDF.

Seccareccia, M. and Correa, E. (2013). "Supra-national money and the euro crisis: Lessons from Polanyi", Third Annual Meetings of the Association Française d' Économie Politique, Bordeaux, 3-5.07.2013, http://afep2013.gretha.u-bordeaux4.fr/IMG/pdf/seccareccia_-_correa_-_polanyi_afep_2013.pdf. 20.7.2013.

Sotirakopoulos, N. and Sotiropoulos, G. (2013). "'Direct democracy now!': The Greek indignados and the present cycle of struggles", *Current Sociology*, 61.

Streeck, W. (2011). "The crises of democratic capitalism", *New Left Review*, 71.

Streeck, W. (2012). "Germany", *European Societies*, 14 (1).

Streeck, W. (2013). "The politics of public debt: Neoliberalism, capitalist development and the restructuring of the state", *German Economic Review*, 15 (1).

Streeck, W. (2015). "Es ist so weit - Raus aus dem Euro: Um die europäische Idee zu retten, muss das Monstrum der Währungsunion abgewickelt werden", *Die Zeit*, 05.02.2015, http://www.zeit.de/2015/06/euro-waehrungsunion-europa-ende.

Strittmatter, K. (2012). "Tragödie, Teil II", *Süddeutsche Zeitung*, 16.05.2012, http://www.sueddeutsche.de/politik/griechenland-vor-neuwahlen-tragoedie-teil-ii-1.1358529.

Transparency International, "Corruption Perceptions Index 2006-2013, Results for Greece", 2014, http://www.transparency.org/research/cpi/overview.

Volkery, C. (2012). "Gescheiterte Regierungsbildung: Europa macht jetzt Wahlkampf in Athen", *Der Spiegel*, 15.05.2012, http://www.spiegel.de/politik/ausland/vor-neuwahlen-in-griechenland-sorgt-sich-europa-a-833408.html.

Woodruff, D.M. (2014). "Governing by panic: The politics of the Eurozone crisis", LSE 'Europe in Question' Discussion Paper Series No 81, The London School of Economics and Political Science, October.

Bauman, Z. (2011). *Παράπλευρες Απώλειες: Κοινωνικές Ανισότητες στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, μτφ. Ε. Παραδέλλη, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Block, F. (2001). «Εισαγωγή» στο Polanyi, K., *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, μτφ. Κ. Γαγανάκης, Αθήνα: Νησίδες.

Crouch, C. (2006). *Μεταδημοκρατία*, μτφ. Α. Κιουπκιολής, Αθήνα: Εκκρεμές.

Δημοσιονομικό Σύμφωνο, Συνθήκη για τη Σταθερότητα, τον Συντονισμό και τη Διακυβέρνηση στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (2011). http://www.european-council.europa.eu/media/639238/06_-_tscg.el.12.pdf.

ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2014). "Έκθεση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ για την Ελληνική Οικονομία και την Απασχόληση του 2014", *Ενημέρωση* – Μηνιαία Έκδοση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ, τεύχ. 219, Σεπτέμβριος.

Κατσορίδας, Δ. και Λαμπουσάκη, Σ. (2012). *Οι Απεργίες το 2011*, Ειδική έκδοση: Τετράδια του ΙΝΕ – Μελέτη 37, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Νοέμβριος, http://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2014/02/files/meleti37.pdf.

Κοέν, Ν. (2013). *Homo Economicus: Ένας (Παραστρατημένος) Προφήτης της Νέας Εποχής*, μτφ. Μ. Μητσός, Αθήνα: Πόλις.

Lazzarato, M. (2014). *Η Κατασκευή του Χρεωμένου Ανθρώπου*, μτφ. Γ. Καράμπελας, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Μαρκαντωνάτου, Μ. (2011). «Κράτος και νέο δημόσιο μάνατζμεντ: Η προνοιακή απορρύθμιση μέσα από την επιχειρηματική διακυβέρνηση, τις καλές πρακτικές και την ISO-προτυποποίηση», *Θέσεις*, 116, Ιούλιος-Σεπτέμβριος.

Mises, L. (2014). *Αντικαπιταλισμός*, μτφ. Γ. Καράμπελας, Αθήνα: Παπαδόπουλος.

Ομάδα Δράσης για την Ελλάδα (2014). *Έβδομη Έκθεση Δραστηριοτήτων: Πε-*

ρίοδος Αναφοράς: Φεβρουάριος-Μάιος 2014, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, http://ec.europa.eu/greece/pdf/7thtfgractivityreportgr.pdf.

Polanyi, K. (2001). *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, μτφ. Κ. Γαγανάκης, Αθήνα: Νησίδες.

Polanyi, K. (2014). *Η Απαρχαιωμένη Αγοραία Νοοτροπία Μας: Ο Πολιτισμός Πρέπει να βρει ένα Νέο Μοτίβο Σκέψης*, μτφ. Γ. Πέρτσας, Αθήνα: Στάσει Εκπίπτοντες.

Trigilia, C. (2002). *Οικονομική Κοινωνιολογία: Κράτος, Αγορά και Κοινωνία στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, μτφ. Χ. Τσαμπρούνης, Αθήνα: Παπαζήση.

Winkler, H.A. (2011). *Βαϊμάρη: Η Ανάπηρη Δημοκρατία 1918-1933*, μτφ. Α. Σαλταμπάση, Αθήνα: Πόλις.

Wood, E.M. (1998). Η *Δημοκρατία ενάντια στον Καπιταλισμό: Για μια Ανανέωση του Ιστορικού Υλισμού*, μτφ. Α. Οικονόμου, Αθήνα: Στάχυ.

ISBN: 978-960-9571-71-5